[illegible]

[illegible] હોય તો ત્યાં તેમના [illegible] વામાં આવ્યા અને શિષ્યનું [illegible] નથી. આ દૃષ્ટિએ જ નીચેનો દોહો ઉપયોગી છે.

ગુરુ ગોવિંદ દોનોં ખડે, કિસકો લાગું પાય;
બલિહારી ગુરુદેવકી, જિન્હેં ગોવિંદ દિયો બતાય.

સાથોસાથ નીચેનો દોહો પણ ભૂલી જવાનો હોય જ નથી જ.

ગુરુલોભી શિષ્ય લાલચુ, દોનોં ખેલે દાવ;
બૂડે બેચારે બાપડે, બૈઠ પથ્થરકી નાવ.

આ દૃષ્ટિએ જ ગુરુ અને શિષ્યનાં ગુણલક્ષણો વિશેષો ઉપર મૂક્યાં છે. આ દેશમાં જેમ 'નગુરાનો વિશ્વાસ કરવાની ના કહી છે.' તેમ 'આંધળા ગુરુવાદનાં અનિષ્ટોએ પણ અનર્થો કરવામાં હદ રાખી નથી.' આમ છતાં માર્ગદર્શક યોગિયાની વિકાસમાર્ગમાં અનિવાર્ય જરૂર સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. વિરલ સાધકો એવા પણ નીકળે છે કે જેઓને બહારના માર્ગદર્શકની જરૂર નથી પડતી; તેઓ પોતાના ઊંડા અંતરાત્માને જ પોતાનો માર્ગદર્શક બનાવી મૂકે છે. કોઈપણ જાતનું માર્ગદર્શન સ્વીકારો, પણ અંદરથી કે બહારથી અથવા અંદર તથા બહાર બન્ને તરફથી સમજપૂર્વકનું માર્ગદર્શન જોઈએ જ, એ વિષે બે મત ન હોઈ શકે.

આશા છે કે 'વિશ્વવાત્સલ્ય'ના વાચકોને આ ત્રીજા ભેટપુસ્તકથી, આગાઉનાં બે ભેટપુસ્તકો જેટલો જ જ્ઞાનલાભ મળશે અને અનુભવનો લહાવો લૂંટવા તેઓ ઉત્સાહિત થઈ આગળ વધશે.

બાપુ જન્મ તારીખ
આદરોડા તા. ૨-૧૦-૫૭

'સંતબાલ'

ગીતાદર્શન

અધ્યાય સાતમો

ઉપોદ્‌ઘાત

ઘણા સાધકો શ્રદ્ધાળુ હોય છે. જ્ઞાનની તાલાવેલી ધરાવનારા જિજ્ઞાસુ હોય છે. અમુક હદનું જ્ઞાનશોધન અને એને લીધે થયેલો વિકાસ પણ એમનામાં હોય છે, જ્યાં પોતાની મેળે બહુ સ્થિર પુરુષાર્થ નથી કરી શકતા, પરંતુ જે પાત્ર પરત્વે પોતાની શ્રદ્ધા હોય, તે દોરે તે માર્ગે શ્રદ્ધાબળને લીધે માથું કોરે મૂકીને મથી શકે છે. તેવા સાધકોને ગુરુની ભારે અગત્ય છે. અર્જુન એવી કોટિમાંનો જ એક સાધક હતો. એની જિજ્ઞાસા, શ્રદ્ધા અને અર્પણની અહીંલગી કસોટી કર્યા બાદ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર બોલ્યા કે ગુરુદેવને અંતરાત્મા સાથે સમર્પણ કરી શ્રદ્ધાપૂર્વક ભજે છે તે શ્રદ્ધાળુ ભક્ત અલ્પ પ્રયત્ને પણ આ યોગ પામે છે. જો કે મનની સાવ અસ્થિરતા તો ન જ ચાલે. પણ સામાન્ય પ્રકારની સ્થિરતા હોય તોયે ગુરુદેવની દોરવણી પર વફાદારીથી વળગીને ચાલનાર ઉચ્ચ કોટિનો ઉપાસક જન્મ જન્માંતરે પણ મોક્ષ મેળવનાર થાય છે. અને એનું આદરેલું અધવચ રહેતું નથી, તેમજ કરેલું કશુંય અફળ જતું નથી.

આ વચનો સાંભળતાં જ અર્જુનની દૃષ્ટિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પર ઠરી ગઈ. આ વખતની એની તન્મયતા જોઈ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી ભારે ખુશ થઈ ગયા.

પણ ગુરુદેવ એટલે કોઈ શ્રદ્ધાપાત્ર પુરુષનો દેહ જ ન સમજી બેસે! અહીં અર્જુન પણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના શરીરને જ માથે એ સમર્પણ ન કરી નાખે તે સારુ હવે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને માથે મોટી જવાબદારી આવે છે. ગયા અધ્યાયમાં 'જ્ઞાનવિજ્ઞાન તૃપ્તાત્મા' એવું જે યુક્તયોગીનું વિશેષણ હતું, તેવા જ યુક્તયોગી અને અર્જુનના ગુરુદેવ, શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મહાત્મા છે. એટલે હવે તેઓને માથે ફરજ હોઈને તેઓ જાતે જ "પોતાના સ્થૂળ દેહની પાછળ પોતાનું આત્મજીવન કેવું છે એ સ્વરૂપજ્ઞાન; અને આત્મા સાથે જોડાયેલાં જગતજીવન અને અન્ય જીવજીવનનો, ક્યાં, કેટલો અને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે સ્વરૂપવિજ્ઞાન" સમજાવે છે, આથી જ આ અધ્યાયનું નામ–"જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગ" બંધ બેસતું છે. અત્યાર લગી વ્યક્તિજીવન અને આત્મજીવનની વાતો તો આવી, પણ હવેથી વિશ્વજીવનની વાતો અને વ્યક્તિજીવન તથા આત્મજીવન પાછળ કાર્ય કરી રહેલાં બળોનો ખ્યાલ આપવામાં આવશે. એટલે આ રીતે પણ આ અધ્યાય મહત્ત્વનો છે. ગીતા મૌલિક છતાં નવીન અને વિસ્તૃતરૂપ પકડવું અહીંથી શરૂ કરે છે. જ્યાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર 'હું'નો પ્રયોગ કરે, ત્યાં 'હું' શબ્દથી 'અંતરાત્મા' સમજવો.

આ રીતે વિચારતાં પ્રત્યેક સાધકોને પોતામાં કે બહાર ગુરુ જરૂર મળી રહેશે, અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીના 'હું' પ્રયોગથી જરાય નવાઈ કે અતિશયોક્તિ પણ નહિ લાગે. ઉપરાંત ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી એમ પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે, અને હવે 'હું' જ જગતનું અને જીવનનું પ્રભવસ્થળ અને પ્રલયસ્થાન છું, એ બે વચ્ચે વાસ્તવિકતાએ વિરોધ નહિ લાગે.

પુનરુક્તિ કરીને આપણે કહીશું કે 'હું'ના પ્રયોગથી કોઈ ન ચમકે! 'હું'નો પ્રયોગ અભિમાનજન્ય હોય ત્યાં બાધક છે, પણ 'હું'નો પ્રયોગ આત્માર્થમાં હોય તો તે બાધક ન થતાં ઊલટો સાધક છે. દા. ત. "सोऽहम"

પરંતુ આ બધું અનુભવ્યા વિના શ્રદ્ધા દૃઢ ન બને એ દેખીતું છે, એ માટે જ આ અધ્યાયમાં "આત્મા શું, જગત શું, અને તે બે વચ્ચેનો સંબંધ કેવો? સંસારનું કારણ શું? નરાધમો આત્માને કયા કારણે નથી ભજી શકતા, અને નરસાધકો કયા કારણે અને કઈ રીતે પ્રભુને નામે કે દેવતાને નામે આત્માને ભજી શકે છે? ભજનારાઓમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે અને તે પૈકી પણ કયા જ્ઞાનીનું જ્ઞાન અંતકાળે–પ્રયાણ વખતે–પણ સ્થિર ટકી રહે છે" એ હવે જોઈએ.

પણ ગુરુદેવ એટલે કોઈ શ્રદ્ધાપાત્ર પુરુષનો દેહ જ ન સમજી બેસે! અહીં અર્જુન પણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના શરીરને જ માથે એ સમર્પણ ન કરી નાખે તે સારુ હવે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને માથે મોટી જવાબદારી આવે છે. ગયા અધ્યાયમાં 'જ્ઞાનવિજ્ઞાન તૃપ્તાત્મા' એવું જે યુક્તયોગીનું વિશેષણ હતું, તેવા જ યુક્તયોગી અને અર્જુનના ગુરુદેવ, શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મહાત્મા છે. એટલે હવે તેઓને માથે ફરજ હોઈને તેઓ જાતે જ "પોતાના સ્થૂળ દેહની પાછળ પોતાનું આત્મજીવન કેવું છે એ સ્વરૂપજ્ઞાન; અને આત્મા સાથે જોડાયેલાં જગતજીવન અને અન્ય જીવજીવનનો, ક્યાં, કેટલો અને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે સ્વરૂપવિજ્ઞાન" સમજાવે છે, આથી જ આ અધ્યાયનું નામ–"જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગ" બંધ બેસતું છે. અત્યાર લગી વ્યક્તિજીવન અને આત્મજીવનની વાતો તો આવી, પણ હવેથી વિશ્વજીવનની વાતો અને વ્યક્તિજીવન તથા આત્મજીવન પાછળ કાર્ય કરી રહેલાં બળોનો ખ્યાલ આપવામાં આવશે. એટલે આ રીતે પણ આ અધ્યાય મહત્ત્વનો છે. ગીતા મૌલિક છતાં નવીન અને વિસ્તૃતરૂપ પકડવું અહીંથી શરૂ કરે છે. જ્યાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર 'હું'નો પ્રયોગ કરે, ત્યાં 'હું' શબ્દથી 'અંતરાત્મા' સમજવો.

આ રીતે વિચારતાં પ્રત્યેક સાધકોને પોતામાં કે બહાર ગુરુ જરૂર મળી રહેશે, અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીના 'હું' પ્રયોગથી જરાય નવાઈ કે અતિશયોક્તિ પણ નહિ લાગે. ઉપરાંત ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી એમ પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે, અને હવે 'હું' જ જગતનું અને જીવનનું પ્રભવસ્થળ અને પ્રલયસ્થાન છું, એ બે વચ્ચે વાસ્તવિકતાએ વિરોધ નહિ લાગે.

પુનરુક્તિ કરીને આપણે કહીશું કે 'હું'ના પ્રયોગથી કોઈ ન ચમકે! 'હું'નો પ્રયોગ અભિમાનજન્ય હોય ત્યાં બાધક છે, પણ 'હું'નો પ્રયોગ આત્માર્થમાં હોય તો તે બાધક ન થતાં ઊલટો સાધક છે. ઇ. ન. "માનવ"

નખથી શિખા લગી જાણે છે જ, પરંતુ મારી બીજી બાજુ તારાથી સાવ અજાણી છે તે બાજુ અંતરના વિકાસ પછી જ જાણી શકાય છે. પણ હવે તો તારી એ બાજુ સમજવાની યોગ્યતા મેં જોઈ લીધી છે. એટલે જ) વિજ્ઞાન સહિત આ જ્ઞાન હું તને (વાણીમાં કહી શકાય તે રીતે, પ્રેરણાપૂર્વક) પૂરેપૂરી રીતે કહીશ કે જે જાણ્યા પછી જગતમાં બીજું કશું જાણવાનું બાકી નહિ રહે. (તત્ત્વથી મને જાણી લીધો-એટલે કે યથાર્થ રીતે આત્માને ઓળખી લીધો હોય તો ચારિત્ર આપોઆપ આવે છે. બોલ, પછી બાકી શું રહ્યું ? માટે જ કહું છું :) પરંતપ ! હજારો મનુષ્યો પૈકી કોઈ વિરલ જ આવી સિદ્ધિ સારુ (આત્મસિદ્ધિ માટે) પ્રયત્ન કરે છે. (બાકી તો મોટો ભાગ લૌકિક સિદ્ધિના ફંદામાં જ ફર્યો રહે છે અને કેટલાક તો આળસુના પીર જ હોય છે.)

હવે, આત્મસિદ્ધિ સારુ પ્રયત્ન કરનારાઓમાંથી પણ કોઈક જ મને વાસ્તવિક રીતે-ખરેખરી રીતે-ઓળખી શકે છે. (એવી મહાપ્રયત્ન પછી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુ આજે તારી આગળ કહું છું. સાંભળ.)

નોંધઃ—

આપણે ઉપોદ્ઘાતમાં કહી ગયા, એ રીતે જવાબદારીપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર 'જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગ' શરૂ કરે છે, અને અર્જુન એકચિત્તે એકાકાર થઈને સાંભળે છે.

પ્રેરક સદ્ગુરુની ખૂબી જ એ છે કે તે પોતાના સાધક શિષ્યના આત્મા ઉપર સૌથી પ્રથમ તો (એ) કાબૂ જ જમાવી દે છે.

આમ અર્જુનની બુદ્ધિને થકવીને ખૂબ ભૂખ લાગ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એના અંતરને પોતાના કાબૂમાં લઈને વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનો દિવ્યપ્રસાદ પીરસે છે.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

सप्तमोऽध्यायः

અધ્યાય ૭ મો

श्रीकृष्ण उवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ:—

ચોંટ્યું મન હુંમાં, મારે આશ્રયે યોગ યોજતો;
પાર્થ! પૂરો મને નક્કી, જેમ જાણીશ તે સૂણ.
વિજ્ઞાનયુક્ત આ જ્ઞાન, પૂર્ણપણે કહું તને,
જે જાણ્યેથી પછી લોકે, બીજું રે' કૈં ન જાણવું.
સિદ્ધિ સારુ મથે કોઈ, હજારો માનવી મહીં;
મથતા સિદ્ધમાંથી કો, તત્ત્વથી જાણતો મને.

૧ (પૃથાના પુત્ર) પાર્થ ! (તારા મનની આસક્તિ બીજી રીતે [illegible] કંઈ વાંધો નથી એ મનની આસક્તિને મારામાં જોડી દે (બીજું કંઈ ન કરી શકે તો) મને વળગી જા. (એમ કરવાથી) પૂરેપૂરો તું કેમ જાણી શકીશ, તે (હું હવે તને કહું છું.) સાંભળ.

[illegible] ઇંદ્રિયો [illegible] આ સ્થૂળ કાયા કે શરીરની [illegible] સમજતો ! પાર્થ, એ રીતે તો તું મને

જ્ઞાની શિષ્ય તરીકે આવ્યો છે જ, પરંતુ મારી બીજી બાજુ તારાથી સાવ અજાણી છે તે બાજુ અંતરના વિકાસ પછી જ જાણી શકાય છે. પણ હવે તો તારી એ બાજુ સમજવાની યોગ્યતા મેં જોઈ લીધી છે. એટલે જ) વિજ્ઞાન સહિત આ જ્ઞાન હું તને (વાણીમાં કહી શકાય તે રીતે, વિસ્તારપૂર્વક) પૂરેપૂરી રીતે કહીશ કે જે જાણ્યા પછી જગતમાં બીજું કશું જાણવાનું બાકી નહિ રહે. (હજુથી મને જાણી લીધો-એટલે કે સાચાં રીતે આત્માને ઓળખી લીધો હોય તો શાન્તિ આપોઆપ આવે છે. બાકી, પછી બાકી શું રહ્યું ? માટે જ કહું છું :) પરંતપ ! હજારો મનુષ્યો પૈકી કોઈ વિરલ જ આવી સિદ્ધિ સારુ (આત્મસિદ્ધિ માટે) પ્રયત્ન કરે છે. (બાકી તો મોટો ભાગ લૌકિક સિદ્ધિના ફંદામાં જ ફસ્યો રહે છે અને કેટલાક તો આળસુના પીર જ હોય છે.)

હવે, આત્મસિદ્ધિ સારુ પ્રયત્ન કરનારાઓમાંથી પણ કોઈક જ મને વાસ્તવિક રીતે-ખરેખરી રીતે-ઓળખી શકે છે. (એવી મહાપ્રયત્ન પછી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુ આજે તારી આગળ કહું છું. સાંભળ.)

નોંધ:—

આપણે ઉપોદ્ઘાતમાં કહી ગયા, એ રીતે જવાબદારીપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર 'જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગ' શરૂ કરે છે, અને અર્જુન એકચિત્તે એકાકાર થઈને સાંભળે છે.

પ્રેરક સદ્ગુરુની ખૂબી જ એ છે કે તે પોતાના સાધક શિષ્યના આત્મા ઉપર સૌથી પ્રથમ તો (એ) કાબૂ જમાવી દે છે.

આમ અર્જુનની બુદ્ધિને ચકચીને ખૂબ ભૂખ લાગ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એના અંતરને પોતાના કાબૂમાં લઈને વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનો દિવ્યપ્રસાદ પીરસે છે.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

ભૂ, પાણી, અગ્નિ ને વાયુ, આકાશ, મન, ને મતિ,
અહંકાર મળી આઠ, આ મારી ભિન્ન પ્રકૃતિ. (૪)
એ અપરા થકી બીજી પરા પ્રકૃતિ જાણ તું
જીવરૂપી, મહાબાહુ! જેથી નભતું આ જગત્. (૫)
સર્વે ભૂતો તણી યોનિ, એ બન્નેને જ જાણ તું;
એ રીતે સર્વ સૃષ્ટિનાં, ઉત્પત્તિલય હું જ છું. (૬)
મારા થકી પર બીજું નથી કાંઈ ધનંજય;
ગૂંથાયું સર્વ મારામાં, સૂત્રમાં મણકાસમું. (૭)

ધનંજય ! (પ્રકૃતિ અને પુરુષ–આ બે ભેદ પાડીએ તો આ જગતમ બે જ તત્ત્વો છે. પરંતુ પુરુષમાંયે વળી પાછા બે ભેદ પડે છે. (૧ જીવાત્મા અને (૨) પરમાત્મા. પણ હું તો તને બીજી રીતે સમજાવવ માગું છું. વેદાંત જેમ એક આત્મા કહે છે, તેમ આત્મા જ્ઞાનદૃષ્ટિ સર્વત્ર એકસરખો છે. અને હું મારી જે બીજી બાજુ કહું છું– આત્મારૂપ જ છે. એટલે કે એ આત્મા તો સર્વ સ્થળે છે, છે ને છે. કોઈ પણ સંયોગમાં તે પોતાના સ્વરૂપને તજતો જ નથી. એ આત્મારૂ સૂત્રમાં મણકાની જેમ જોડાયેલાં બીજાં બે તત્ત્વો પણ છે. એને પ્રકારની પ્રકૃતિઓ તરીકે હું તને ઓળખાવું છું. એમાંની એક અપ પ્રકૃતિ છે કે જેનો સંબંધ બહારનાં તત્ત્વો સાથે છે, અને બીજી પ પ્રકૃતિ છે, જેનો સંબંધ સીધો આત્મા સાથે છે. આ પરા પ્રકૃ જીવરૂપે સમજવામાં પણ હરકત નથી. બસ, આ બે પ્રકૃતિઓમાં દેખાતાં બધાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે, અને આગ

કહી ગયો તેમ એ બે પ્રકૃતિઓ આત્મા સાથે જોડાયેલી છે, એટલે એ વિશુદ્ધ આત્માથી ઊંચું બીજું કોઈ જ તત્ત્વ નથી. એટલે આત્મા મૂળે તો સદા હસ્તીવાળું તત્ત્વ છે, પણ આ પ્રકૃતિઓનાં જગતમાં દષ્ટિગોચર થતાં જન્મ-મરણનાં અથવા તો ઉત્પત્તિ-ક્ષયનાં પરિવર્તોને લીધે એને જગત-અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ-લયાત્મક પણ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયવાળું જે તત્ત્વ-તે પણ સત્ કહેવાય છે. આ વાતને જરા ખુલાસાવાર કહું છું.) પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર; એમ આઠ પ્રકારની મારી ભિન્ન પ્રકૃતિનું નામ અપરા પ્રકૃતિ છે. (આ પ્રકૃતિ મારાથી નોખી છે અને નીચી કોટિની છે.) એ અપરા પ્રકૃતિ કરતાં બીજી એક જીવરૂપી પરા પ્રકૃતિ છે. (આ પ્રકૃતિ મારાથી નોખી નથી) એના આધારે આ જગત ટકી રહ્યું છે. (આનો અર્થ એ કે અભિમાન મરતાં સંસાર ગયો જ સમજવો !)

આ અપરા અને પરા બે પ્રકૃતિ (જ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં કાર્ય કરી રહી છે. તેથી તે બન્ને) ભૂતમાત્રની યોનિરૂપ છે, આ વાતને બરાબર સમજી લે.

(હવે તું સમજી ગયો હોઈશ કે આ દૃષ્ટિએ) આ આખા જગતનાં જન્મ-પ્રલય પણ (જન્મવા મરવા કારણમાં પણ) હું (આત્મા) જ છું. (અર્થાત્ આત્મા ન હોય તો એકલું જડ જીવન ધારણ કરી શકે જ નહિ, અને જ્યાં જીવન નહિ ત્યાં મૃત્યુ તો હોય જ શાનું !)

આ રીતે મારાથી ઊંચું બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહિ. (આત્મા જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.) અને જેમ સૂત્રમાં મણકા પરોવાયેલા હોય છે, તેમ મારામાં (આત્મા સાથે) આ બધું પરોવાયેલું છે.

નોંધઃ—

આપણે ઉપલી બીનાને જૈનસૂત્રદૃષ્ટિની સાથે સરખાવવા યત્ન કરીશું. સાંખ્યદૃષ્ટિએ મૂળે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બે જ તત્ત્વ છે. તેમ જૈનદૃષ્ટિએ જીવ અને અજીવ એ બે જ તત્ત્વો છે. પણ અજીવના— પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એમ ચાર ભેદ

ક છે. આમ જીવ અને બીજા ચાર અજીવના ભેદો મળી કુલે
ાંચ અસ્તિકાયો આ લોકમાં છે. રાગદ્વેષવશાત્ જીવમાં કર્મપુદ્ગલો
થાન પામે છે અને તેથી સંસારબંધન થાય છે એમ તે કહે છે,
અને તેથી કર્મસંગી જીવ કર્તા–ભોક્તા બને છે એમ પ્રતિપાદન કરે
છે. સાંખ્યની જેમ આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે એમ કહીને તે વિરમતું
નથી. સાંખ્ય તો પ્રકૃતિ–અથવા મહત્‌માંથી બુદ્ધિ, અહંકાર, મન,
દશ ઇંદ્રિયો, પાંચ મહા ભૂતો, અને પાંચ વિષયો મળી ચોવીસ
ઉપરાંત એક આત્મા, એમ પચ્ચીસ તત્ત્વો–માં માને છે. વેદાંતમાં વળી
આગળ જતાં ઇચ્છાદ્વેષાદિ ઉમેરીને બત્રીસ તત્ત્વો તરીકે લેવાં પડ્યાં
છે. ગીતામાં પણ તેરમા અધ્યાયમાં એનો ઉલ્લેખ છે. નૈયાયિક–
વૈશેષિકોને દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય વિશેષ, સમવાયાદિ સાત
પદાર્થો અને વધુમાં સોળ તત્ત્વો લેવાં પડ્યાં છે. જ્યારે જૈનસૂત્રો
આ બધાને મૂળ બે અને વિસ્તારે પાંચમાં શમાવી દે છે. રાગદ્વેષ
ક્યાંથી આવ્યાં ? એના ઉત્તરમાં એ 'અનાદિ' કહી દે છે. અને વાત
પણ સાચી છે. એકલા તર્કોથી તત્ત્વો માપી શકાતાં જ નથી.

તો પછી જૈનદૃષ્ટિ અને ગીતાનો મેળ કેમ મળી શકે ? એ
સવાલનો ઉત્તર છે જ. ગીતા ભૂમિ, જળ, અનલ, વાયુ, આકાશ,
મન, બુદ્ધિ અને અહંકારને અપરા પ્રકૃતિ કહે છે. પરંતુ એમાં
રહેલા જીવ ભાવને વળી પરા પ્રકૃતિ કહે છે, તથા ભૂમિની ગંધ હું
છું, જળનો રસ હું છું, એમ આગળ ઉપર કહેવા માગે છે એનો
અર્થ જૈનપદ્ધતિએ આમ ઘટાડી શકાય કે " જ્યાં લગી જળમાં
સ્વાભાવિક રસ છે, બીજું કોઈ શસ્ત્ર એ તત્ત્વને અચિત્ત નથી
બનાવતું, ત્યાં લગી જળ સજીવ છે. પણ અગ્નિથી ઉકાળ્યું એટલે
એ અજીવ બન્યું. એ જ રીતે પૃથ્વીનું પણ છે. દા. ત. પથ્થર
ખાણમાં હોય કે માટી પૃથ્વીના ગર્ભમાં હોય ત્યાંલગી તે સજીવ છે.
પણ જ્યારે એને બહાર કાઢી અને એને આઘાત લાગ્યો કે એ

૫ ૭ મો

...-નિર્દેશ-ની જાય છે. આ વસ્તુ તો વિજ્ઞાનસિદ્ધ પણ થઈ
છે. જૈનસૂત્રો મન, અહંકાર, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ચિત્ત, ઇંદ્રિયો એ
...ને જુદાં નથી પાડતાં. પણ મનના અને ઇંદ્રિયોના બે પ્રકાર
...છે. (૧) ભાવેંદ્રિય (૨) દ્રવ્યેંદ્રિય–મન અને બીજી ઇંદ્રિયોને તે
...દ્રિય જ માને છે. ભાવેંદ્રિયનો સંબંધ જીવ સાથે વિશેષ છે.
...વ્યેંદ્રિયનો સંબંધ પુદ્ગલ–જડ પરમાણુ–સાથે વિશેષ છે

આહાર લેવો, લાગણી અનુભવવી, મૈથુન સંજ્ઞા હોવી તથા
પોતાની જાતિને વધારવી, એ બધાં સજીવનાં લક્ષણો છે. અને તે
સચેત પૃથ્વી, સચેત જળ, સચેત અગ્નિ, સચેત વાયુ, અને સચેત
વનસ્પતિમાં અવશ્ય હોય છે. પૃથ્વી જીવનોપયોગી છે અને જળ
એનો ખોરાક છે. જળ જીવનોપયોગી છે અને અગ્નિ એનો ખોરાક
છે. અગ્નિ જીવનોપયોગી છે અને વાયુ એનો ખોરાક છે. વાયુ
જીવનોપયોગી છે અને જળ એનો ખોરાક છે. વનસ્પતિ જીવનોપયોગી
છે અને પૃથ્વી, જળ, પ્રકાશ, વાયુ, વગેરે એનાં ખોરાકરૂપ છે.

આ બધા જીવો એક ચામડી વાળા જ છે. અને તેથી ગંધ,
રસ, સ્પર્શ ઇત્યાદિ દ્વારા ઓળખી શકાય છે. ઓછામાં ઓછું
સ્પર્શ દ્વારા તો બધાં તત્ત્વો જણાય છે.

આ રીતે વિચારતાં ગીતાની અપરા પ્રકૃતિ તે જૈનદૃષ્ટિએ
જીવ સાથે સંબંધ ધરાવતું શરીર (ગીતાજીએ પણ આને ક્ષેત્ર
કહ્યું છે) તેમજ ગીતાની પરા પ્રકૃતિ તે જીવ કે જે બહિરાત્મ
સ્વરૂપે શરીરનો સર્જક–સંહારક છે. અને ગીતાજીનું પરંતત્ત્વ અથવા
શ્રીકૃષ્ણજી જેને 'હું' કહીને ઓળખાવે છે તે જૈન દૃષ્ટિનો અંતરાત્મા.
બસ, હવે પૂરો મેળ બેસી ગયો.

જીવ સાથે સંબંધ ધરાવતા શરીરમાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ
તથા વાયુ; એ ચારે અથવા તે પૈકીનું એક એકાદ તત્ત્વ પણ
હોય જ છે. આકાશ તો સર્વત્ર છે જ.

માં તપ હું છું અને સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ પણ હું છું.
દિક શ્લોકોમાં મહાપ્રલયકાળ આવે છે ત્યારે કોઈ પણ જાતના આકાર
ત જે આ જગતનું અનાદિ અને અનાગિલ બીજ રહે છે એમ
ાય તે દૃષ્ટિએ સનાતન બીજ હું છું.) એમ કે (પુરાના પુત્ર) પાર્થ !
સમજે છે. બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ પણ હું છું.

ઉપરાંત બળવંતોમાં કામ અને રાગ રહિત, (બળ હું છું, ને ભરત-
માં શ્રેષ્ઠ એવા) ભરતવંશી અર્જુન! ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો પ્રાણીઓમાં રહેલો
ા પણ હું છું.

ધ:—

પૃથ્વીમાં, જળમાં, અગ્નિમાં તથા ચંદ્ર–સૂર્યમાં ચેતના છે એ
ત અગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે. એ દૃષ્ટિએ જૈનસૂત્રો ગીતા સાથે
ળતાં આવે છે. બાકી રસ અને ગંધ એ તો વિષયો છે અને તે તો
ાજીવ છે. આ વાતને ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં ખુદ શ્રીકૃષ્ણજી જ
હે છે. શબ્દ પોતે વિષય છે પણ જે શરીરમાં ચેતન બિરાજે છે
માં રહેલા આકાશમાં જે શબ્દ થાય છે તે ચેતનના બળે થાય છે.
પન્નવણાજી જૈનસૂત્રમાં પણ એ સચેતન શબ્દની શક્તિ એટલી
ધી બતાવી છે કે લોકાંતમાં (લોકના છેડા સુધી) તે ફરી વળે
. એનો આદિ જીવથી છે અને એની યોનિ શરીર છે. ગીતા પણ
એમ જ કહે છે. સર્વ વેદોમાં ૐકારનો મહિમા છે, તેમ જૈનસૂત્રોમાં
પણ છે જ. દિગંબરો તો માને છે કે તીર્થંકરની વાણીમાં ૐકારનો
ધ્વનિ ઊઠે છે, અને મનુષ્ય, પશુ, પ્રાણી સહુ પોતપોતાની ભાષામાં
એ ભાવ ધ્વનિ સમજી જાય છે.

પુરુષના પુરુષાતનમાં–વીર્યમાં–આત્માનું જ ઓજસ્ છે
એમાં કોણ ના કહી શકે તેમ છે? સર્વ ભૂતોમાં જીવનક્રિયા
પણ આત્મા હોય ત્યાં લગી જ હોય છે, આત્મા ગયો કે
તે જ ક્ષણે મૃત દશા. તપસ્વીઓનું તપ પણ આત્મપ્રેરણાથી

...ઓ

છે. નહિ તો મનભાવતા પદાર્થો સામે હોય, શરીર
હોય, અને ભૂખ પણ હોય તો નિરાહારી કેમ રહી
કલ્પનાઓનો નિરોધ પ્રબુદ્ધતા વિના અશક્ય છે.

અહીં બે નવીન અને સુંદર વાત કહી છે. એક તો એ કે
...ાનોમાં હું બળરૂપ છું. પણ તે કામરાગ વિહીન! આનો અર્થ
થયો કે જે બળ પાછળ કામ અને રાગ હોય છે તે બળ પશુ-
...ળ છે. હિંસા અને અનર્થ એવા બળથી જ થવાનાં. એટલે આત્માનો
...માં પ્રકાશ છે એ બળ જ સાચું બળ છે. અને તે બળનો
સદુપયોગ જીવન અને જગતના વિકાસ માટે અહિંસાના ઉછેરે
જ થવાનો.

બીજી વાત એ કે કામ એટલે ([illegible] સ્વાભાવિક આકર્ષણ-
આ આકર્ષણ ત્યાં લગી ક્ષમ્ય છે કે જો એ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રહે!
એટલે કે બ્રહ્મચર્ય એ મૂળ આત્મસ્વભાવ છે પરંતુ પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યના
લક્ષ્યે પહોંચતાં પતિ-પત્ની કોઈવાર પ્રજોત્પત્તિના હેતુએ, મૂળગત
સિદ્ધાંત ઠેઠ ભૂલી ન પડે તે રીતે, મર્યાદિત છૂટ લે તો તે ક્ષમ્ય છે.
એ છૂટ બહુ થોડાના વિભાગની—અને તે પણ સમાજ અને હૃદય
બન્નેને વફાદાર રહીને હોય તો જ, નહિ કે ત્યાં જ પડી રહેવાની.
આટલું લક્ષ્ય રહે એટલા સારુ શ્રીકૃષ્ણગુરુએ આનો જ ખુલાસો
કર્યો છે.

જૈનસૂત્રોમાં સંસારમાં રહેલા ગૃહસ્થને પણ ક્ષાયિક સમકિતની
પ્રાપ્તિ થઈ શકવાના ઉલ્લેખો છે. અપવાદે તો ઠેઠ કેવળ જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ પણ સંભવે છે, પરંતુ એવા ગૃહસ્થો સાધુસંન્યાસી
સંસ્થામાં ન ભળ્યા હોય એટલું જ. સાધુ હૃદયવાળા અને સર્વાંગે
બ્રહ્મચારી તો હોય જ, એ ન ભૂલાવું જોઈએ. છતાં જૈનસૂત્રોએ
સાધુસંસ્થાનો આદર્શ ઊંચો રાખ્યો છે, તે એટલા સારુ કે,

વિદેહી' જેવા વિરલને ભાગે જ લખાયેલી છે, એમ વૈદિકસૂત્રો પણ શાખ પૂરે છે. આટલું પ્રસંગોચિત જાણીને વળી આપણે શ્રીકૃષ્ણ-ગુરુના આશય તરફ વળીએ. હવે તેઓ કહે છે કે (વધુ તો શું કહું પણ) મારા કહેવાની મતલબ આ છે :—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३

વળી જે ભાવ સાત્ત્વિક, રાજસી, તામસી બધા;
જાણ તે છે જ મારાથી, હું માં તે, હું ન તે મહીં. (૧
ત્રિગુણાત્મક ભાવોથી, મોહેલું સર્વ આ જગત્;
ન ઓળખે મને હું જે, સૌથી પર છું અવ્યયી. (૧

(ભારત ! મેં તને જે જે કહ્યા તે, અને તે ઉપરાંત પણ જે સાત્ત્વિક ભાવો છે તે બધા મારે લીધે છે. અને રાજસી તથા તામ[illegible] ભાવો છે, તે પણ (પ્રકારાંતરે) મારે લીધે જ છે. (એટલે રાજસી ભા[illegible] કે જે સાત્ત્વિકથી ઊતરતા છે, અને રાજસીથી ઊતરતા જે છેક કોટિ[illegible] તામસિક ભાવો છે તે પણ ક્ષેત્રજ્ઞ (આત્મા)ની જ નબળી બાજુ [illegible] છતાંય તારે ન ભૂલવું જોઈએ કે એ વિકારો ભલે મારે લીધે હોવાથ[illegible] તેઓ મારામાં છે (એમ પણ કહી શકાય.) પણ હું તેઓમાં નથી જ. (એટલે કે આવા પ્રકૃતિજન્ય ભાવોને લીધે કંઈ આત્માએ [illegible] નથી, પરંતુ આ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી હોવા છત[illegible] આ ત્રિગુણી ભાવો વડે મોહેલું સઘળું જગત એમ ઓળખી શકતું નથી કે (હું) આ (ત્રણે ભાવો)થી પર (નિરાળો અને શ્રેષ્ઠ છું, ત[illegible] અવિનાશી છું. (નાશવંત વસ્તુમાં જ કાયમી સુખ શોધવા રાત દહા[illegible] [illegible] છે, [illegible] પાછળ જ ભાગે [illegible] છે. કેવી નવાઈ [illegible]

ર્થાય ન થી

... દુઃખમાં ।
ઈશી એષા ગુણાદી ... ... ॥ ૧૫ ॥
... ...

અર્થ : (શ્રીકૃષ્ણ ...) ... ... છે. (૧૫)
... ...

(...) ... ...
... ... છે. ... ...
... (... ...) ... ... છે. ... ...

નોંધ:—

વિકાર અને સંસ્કાર બંને આત્માને લાગે જ છે. પણ વિકાર એ આત્માની નબળાઈ છે. જ્યારે સંસ્કાર એની સબળાઈ અને ... છે. ... ... વિકાર ... ... છે કે વિકાર ... ... છે. પણ ... ... છે. ... ... છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુએ ... ... છે. ... ... છે કે આ આત્માના પ્રમાણે ... છે. ... ... છે કે ... ... છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુ ... ... છે કે ... ... છે.

આટલું વિચાર્યા પછી હવે સવાલ એ છે કે આત્માને ...

[illegible]

[illegible]

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

ગુમાવી જ્ઞાન માયાથી, આસુરી ભાવ પામિયા;
તે મારે શરણે નાવે, મૂઢ પાપી નરાધમો.
ભજે પાર્થ! મને ચારે, સત્કર્મી ચાર જાતના;
દુઃખી, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી ને જ્ઞાની ભરતર્ષભ!

(ઉજળા હૃદયવાળા) અર્જુન! જે મનુષ્યોનું જ્ઞાન માયાવડે ગયું હોય છે તે આસુરી ભાવને શરણે ગયા હોય છે. (ભલા, મ્યાનમાં બે તલવાર રહે ખરી!)

તેવા દુરાચારી, મોહમૂઢ અને નરાધમો (નીચ) મારું સ્વીકારી શકતા નથી. (કારણ કે તેમ કરવા જતાં તેની અંદર શેતાન આડો આવે છે. કુટેવોથી દબાયેલાં બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ, પણ એને ઉપર જતાં અટકાવે છે.)

પરંતુ હે (આર્ય) અર્જુન! ચાર જાતના સદાચારી લોક ભજે છે. હે ભરતર્ષભ! (ભારતકુળના ઉત્તમ પુરુષ) એ લોકો (૧) દુઃખી (૨) જિજ્ઞાસુ (૩) અર્થાર્થી અને (૪) જ્ઞાની.

નોંધઃ—

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ પંદરમા શ્લોકમાં એમ પણ સમજાવ્યું અજબ માયામાં ફસાઈ જાય છે, તે ખરું જ્ઞાન ગુમાવી એ

જ્ઞાન ખોવાયું છે એનું પ્રમાણ એ કે એવા લોકો જંઆલિયતના વશીકરણમાં મુગ્ધ બની જાય છે તથા દુરાચારના અખાડા અને હલકટપણું એમને કોઠે પડી જાય છે. નીતિ, સદાચાર, કરુણા, પ્રેમ, ક્ષમા, સજ્જનતા ઇ૦ સદ્ગુણો એમનાથી સો ગાઉ છેટા રહે છે. જો કે આવા લોકો હૈયાના નબળા, ડરપોક અને વ્યાકુળ હોય છે, પણ કૃત્રિમ દાબ વડે તેઓ લાલચુ કે પામરોના "દાદા" બની જાય છે. આવા લોકોમાં કોઈ અપવાદે એવા પણ હોય છે જે ઠીક નિશ્ચય-બળ ધરાવતા હોય ! આવો અપવાદિત વર્ગ કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે ચેતીને પોતાનો રાહ બદલે છે અને શક્તિને સન્માર્ગે વાળી દે છે. તે વળે ત્યારે સૌથી આગળ નીકળી જાય છે.

(૧) આ સિવાયના જે લોકો પ્રથમથી જ થોડે અંશે પાપ-ભીરુ હોય છે તે સદાચારપ્રેમી પણ હોય છે. તેઓ પણ દુસ્તર માયામાં ઘણીવાર ગળકાં ખાવા માંડે છે. પણ કોઈ આઘાતજનક નિમિત્ત બને અથવા વિપદા આવી પડે કે તુરત પાછા વળી, આત્માને સંભારી, એ પંથે પગલાં પાડવા માંડે છે. મતલબ કે દુઃખને નિમિત્તે એની મૂર્ચ્છા ઊડી જાય છે. આ પહેલા પ્રકારના ભક્તની વાત થઈ.

(૨) બીજા પ્રકારમાં જિજ્ઞાસુનો સમાવેશ થાય છે. એટલે કે જેઓ વિદ્યાપ્રેમી હોય છે તથા સત્સંગ અને સદ્વાચન દ્વારા જ્ઞાનની પિપાસા ધરાવતાં છતાં યત્નમંદ હોય છે. આ પ્રકાર, પહેલા પ્રકાર કરતાં ઉચ્ચ કોટિનો છે.

(૩) ત્રીજા પ્રકારમાં અર્થાર્થીનો સમાવેશ થાય છે. અહીં અર્થનો રહસ્યાર્થ ધર્મવિહિત અર્થ લેવો, એટલે કે આ વર્ગ કોઈ પણ

ગોને જ ગુમાવી બેસે છે.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

ગુમાવી જ્ઞાન માયાથી, આસુરી ભાવ પામિયા;
તે મારે શરણે નાવે, મૂઢ પાપી નરાધમો. (૧૫)
ભજે પાર્થ! મને ચારે, સત્કર્મી ચાર જાતના;
દુઃખી, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી ને જ્ઞાની ભરતર્ષભ! (૧૬)

(ઉજળા હૃદયવાળા) અર્જુન! જે મનુષ્યોનું જ્ઞાન માયાએ હરાઈ ગયું હોય છે તે આસુરી ભાવને શરણે ગયા હોય છે. (બાત, એક મ્યાનમાં બે તલવાર રહે ખરી!)

તેવા દુરાચારી, મોહમૂઢ અને નરાધમો (નીચ) મારું શરણ સ્વીકારી શકતા નથી. (કારણ કે તેમ કરવા જતાં તેની અંદર રહેલો શેતાન આડો આવે છે. કુટેવોથી ટેવાયેલાં બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ, ઇંદ્રિયો પણ એને ઉપર જતાં અટકાવે છે.)

પરંતુ હે (આર્ય) અર્જુન! ચાર જાતના સદાચારી લોકો મને ભજે છે. હે ભરતર્ષભ! (ભારતકુળના ઉત્તમ પુરુષ) એ લોકો છે (૧) દુઃખી (૨) જિજ્ઞાસુ (૩) અર્થાર્થી અને (૪) જ્ઞાની.

પંદરમા શ્લોકમાં એમ પણ સમજાવ્યું કે જે
ફસાઈ જાય છે, તે ખરું જ્ઞાન ગુમાવી બેસે છે.

તે હમેશાં મારી ભક્તિમાં જ જોડાયેલો રહે છે. તેથી જ કહું છું કે) તેઓમાંનો જે જ્ઞાની સદાયુક્ત (નિત્યયોગી-હમેશાં આત્માને વિષે જાગતો છે તે) અને એક (આત્મા)ને જ ભજનારો છે (એટલે કે બીજી કશી અપેક્ષા રાખતો નથી, માત્ર આત્મવિકાસને માટે જ પ્રભુને ભજે છે) તે જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. એવા જ્ઞાનીને હું (આત્મા) પણ ઘણો વહાલો છું, અને મને (આત્માને) તેય વહાલો છે.

(પણ અર્જુન! આથી તારે એમ ન સમજવું કે બીજા ભક્તો સારા નથી. સૌ સૌને સ્થાને સારા છે. પરંતુ ઉપર કહ્યો તે) જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. કારણ કે મને જ એક પોતાની ગતિ (પોતાનું ધ્યેય) માનીને હું વિષે આત્માથી આસ્થાપૂર્વક તે જોડાયેલો રહે છે.

(ભારત! આવી સ્થિતિ કાંઈ સહેલી નથી.) ઘણા જન્મો પછી જ જ્ઞાનવંત પુરુષ (આ રીતે) મને પામે છે. (અરે પરંતપ! ખરી રીતે મને પામવો-મારે શરણે આવવું-એટલે માત્ર મારે ખાતર દેહ અર્પી દેવો કે કમળપૂજા* કરી લેવી. એટલું બસ નથી. મને પામવાનો ખરો અર્થ એ છે કે મેં ઉપર કહ્યું તેમ જગતમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન અનુભવવું. એટલે કે આત્મા જ્યાં સર્વોપરી છે એવું આ સર્વ (જગત) મારામય સમજવું. આવી દૃષ્ટિ જ ખરી જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહેવાય. જેમ લાલરંગી ચશ્માં ચડાવ્યા પછી જગત આખું લાલ લાગે છે, તેમ આત્મદૃષ્ટિ પામ્યા પછી એ પુરુષને આખું જગત બ્રહ્મમય લાગે છે. માટે જ કહું છું કે) જે "વાસુદેવમય જ સૌ" એમ જાણે છે, તેવો મહાત્મા બહુ દુર્લભ છે.

નોંધ:—

અનુવાદમાં આટલી ચોખવટ થયા પછી સૌને સમાધાન મળી રહેશે. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા કહે છે કે, 'મારો અનન્ય ભક્ત મારા આત્માતુલ્ય છે અને એને જેમ હું ઘણો પ્રિય છું તેમ તે પણ

---

* રાવણે જેમ પોતાના મસ્તકરૂપી કમળને શિવભક્તિ અર્થે ચડાવ્યું હતું તેમ મસ્તક ચડાવનાર.

ને પ્રિય છે જ.'—એનો બીજો અર્થ એ થયો કે જે ખરો આત્મભક્ત છે તે પરમાત્મભક્ત પણ છે જ. જે જેને ચાહે તે તેને પોતા ભણી ખેંચે એ કુદરતી નિયમ છે. એટલે એવા ભક્તનું ધ્યેય માત્ર આત્મવિકાસ જ હોવાથી એ જે કંઈ ફળાસક્તિ રહિત કર્તવ્યકર્મ કરે છે તે કર્મ સહેજે પ્રેમપૂર્વક કરી શકે છે. અને જ્યાં સર્વત્ર 'વાસુદેવમય' એટલે કે આત્મમય દીઠું ત્યાં ભક્તિ પાછળ બીજો હેતુ પણ શો હોઈ શકે! ખરેખર, ગૃહસ્થ હોય તોય એ મહાત્મા છે અને સંન્યાસી હોય તો તો ખરો મહાત્મા છે જ. મીરાંબાઈના શાલિગ્રામવાળા ગિરિધર આત્મદૃષ્ટિ પ્રગટયા પછી સર્વત્ર દેખાયા એ જગજાહેર છે.

વસુનો અર્થ જૈનસૂત્રોમાં 'પ્રાણ' કરવામાં આવ્યો છે, અને તેના દેવ એટલે કે 'વાસુદેવ'નો અર્થ 'આત્મા' પણ થઈ શકે છે. જો કે અહીં તો અર્જુનને ઉદ્દેશીને શ્રીકૃષ્ણજી કહે છે એટલે સીધો અર્થ એ થાય છે, કે 'તું' એકલા મારા દેહમાં જ મને ન જો. બધે સ્થળે 'મને' જો. બધે સ્થળે કોઈ પણ વ્યક્તિને જોવી એનો અર્થ જ એ થયો કે વ્યક્તિમાં રહેલું ચેતન સ્થાયીતત્ત્વ સર્વત્ર છે એ દૃષ્ટિએ જોવું. એટલે કોઈ પણ સાધકને હવે કશી શંકા ન રહેવી જોઈએ.

આવી સાધના ઘણા જન્મોના અભ્યાસ અને સુટેવોનું ફળ હોય છે, એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા અર્જુનને દિલાસો અને પ્રેરણા પણ આપી ગયા. હવે એની એ શંકા તો મટી જ ગઈ કે 'જ્ઞાનીને ઉત્તમ શાથી કહેવામાં આવે છે અને ખરા જ્ઞાનીનાં લક્ષણ શાં છે.'

હવે આત્માને ન ભજનારા બીજા કોઈ દેવતાને ભજે છે અને છતાં તેમને ઇચ્છા પ્રમાણે ફળ પણ ઘણીવાર મળે છે, તો તે શાથી ? અને દેવતાઓનો આત્મા સાથે શો સંબંધ છે ? તે શંકાનું સમા-

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

તે તે કામે હર્યું જ્ઞાન, [illegible]
તે તે નિયમ ધર્યા તે, સ્વભાવે અન્ય દેવને. (૨૦)

જેને જે જે રૂપે જે જે, ભક્ત શ્રદ્ધાથી પૂજવા;
તેની તેવીજ તે શ્રદ્ધા, કરૂં [illegible] હું નિશ્ચળ. (૨૧)

તે શ્રદ્ધા થકી તે યુક્ત, કરે તેની ઉપાસના;
ને તેથી મેળવે કામો જે મારાજ રચેલ તે. (૨૨)

તેવા અલ્પજ્ઞ કેરાં જે, તે ફળ નાશવંત છે;
મારા ભક્તો મને પામે, દેવોને દેવપૂજકો. (૨૩)

(સાંભળવાં આવે, હું અમુક [illegible] હોય) તે તે (જુદી જુદી
[illegible]) કામનાઓથી જેનું જ્ઞાન હરાઈ ગયું છે, એવા લોકો (પોતાના
[illegible] સ્વભાવમાં જે આવે છે અને [illegible] છે, પરંતુ તે લોકો)
[illegible] પ્રકૃતિથી બંધાયેલા હોઈને ([illegible])
[illegible] તેવી તેવી [illegible]) બીજા દેવોને ભજે છે તે તે (દેવોને આરાધવાનો
[illegible] હોય તે મુજબ) નિયમો પાળીને ભજે છે.

[illegible]

[illegible]

(પણ જે મારા ' [illegible] છે, તે નાશ-વંત જ હોય છે. ([illegible] તૈયાર જ હોય છે પણ [illegible] શકતા નથી. વળી પાછા ફરીને દેવોને જ [illegible] છે, [illegible] વળી મારામાં જ [illegible] પ્રયત્નને અંતે ફરી પામે છે, કારણ કે એ સનાતન નિયમ છે કે જે જેને ઉપાસે, તે [illegible] તેને જ પામી શકે, એ રીતે) દેવ-પૂજકો દેવોને જ પામે છે પણ મારા ભક્તો તો મને પણ પામે છે. (મને મળ્યો પછી દેવો ક્યાં બાકી રહ્યા, કારણ કે દેવોમાં જે દૈવત છે તે મારે લીધે જ છે.)

(અર્જુન ! તું અચંબો પામે છે, ખરું ? જો ભાઈ, સીધી વાત કેમ ઊંધી થાય છે તેનું કારણ હવે તને કહું:—)

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि* च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

હું અવ્યક્ત, છતાં વ્યક્ત માને અજ્ઞાનીઓ મને;
અજોડ અવ્યયી મારો પરં ભાવ ન જાણતા. (૨૪)

ઢંકાયો યોગ માયાએ, તેથી સૌને દેખાઉં ના;
ન જાણે મૂઢ આ લોક, અજ ને અવ્યયી મને. (૨૫)

થયેલાં ને થતાં ભૂતો, વળી અર્જુન જે થશે;
તે સર્વને હું જાણું છું, મને જાણે ન કોઈ એ. (૨૬)

(હું ખરી રીતે અવ્યક્ત છું, નામ રૂપ રહિત છું, એટલે ઇંદ્રિયથી ન દેખાઈ શકું, ભલા' છતાં જે અજ્ઞાની લોકો આ રહસ્ય સમજતા નથી તે મને ઇંદ્રિયગમ્ય કરવા માગે છે અને તેથી તે એવા સ્થૂળ રૂપને જ પ્રભુ માનીને વર્તે છે. એટલે કે સ્વભાવે) હું અવ્યક્ત છું, છતાં મને વ્યક્તિત્વ પામેલો અજ્ઞાનીઓ માને છે. (બીજા શબ્દોમાં કહું તો શરીરને જ તેઓ આત્મા માની લે છે. એટલે એ અબૂઝો શરીરના સુખે સુખ અને શરીરના દુઃખે દુઃખ માની હર્ષ-શોકનાં ઝોકાં અનુભવે છે. તેથી જ) અજોડ (તુલના કરીએ તો કોઈ જેનાથી ઉત્તમ નથી એવા) અને અવ્યયી (અવિનાશી) એવા મારા પરં (સર્વ શ્રેષ્ઠ) ભાવ (સ્વરૂપ)ને ન જાણતા થકા જ આમ કરે છે (તે વાતે ન ભૂલવું જોઈએ.)

(ધનંજય! કારણ તો એ છે કે) હું યોગમાયા (સંસારજનક માયા)થી ઘેરાયેલો હોઈને સૌને (બધા અંગોદ્વારા) પ્રગટ નથી. (એ તો દેખીતી વાત છે. છતાં હું વસ્તુતઃ જન્મતોય નથી ને મરતો પણ નથી. પરંતુ) આ મૂઢ લોક અજ (અજન્મા) અને અવિનાશી (એવા) મને ઓળખી શકતા નથી.

(વળી એક ખૂબીની વાત કહું તે સાંભળ.) હે અર્જુન! (પૂર્વે થયેલાં, વર્તમાન અને ભવિષ્યે થનારાં ભૂતમાત્રોને હું જાણું છું. (કારણ

* ભવિષ્યંતિ એવું પાઠાંતર ગોંડલવાળા રાજવૈદ્ય શ્રી જીવરામ શાસ્ત્રી-જીને મળેલી પ્રાચીન પ્રતમાં છે અને તે ખૂબ બંધબેસતું છે.

ાં 'હું' રૂપ આત્મા છે તે જન્મ, સ્થિતિ અને મરણદશા, ત્રણે કાળે–સર્વ અવસ્થામાં કાયમ જ હોય છે, તેનાથી કશું અજાણ્યું છતાં મને તો (ઇંદ્રિયગમ્ય મારું સ્વરૂપ ન હોવાથી ઇંદ્રિયોદ્વારા) જાણતું નથી. (દા. ત. હીરો સ્વયં પ્રકાશે છે, બીજા પદાર્થને આપે છે. પણ પદાર્થો એને પ્રકાશ આપી શકતા નથી.)

ઠેઠ વીસમાથી માંડીને છવીસમા શ્લોક લગીના અનુવાદમાં ઘણી ઓ કહેવાઈ ગઈ છે. છતાં બીજી રીતે (નોંધમાં) અહીં થોડી વિચારીએ.

માણુસ કામનાથી ઘેરાય છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશને એનાં બુદ્ધિ, મન, ઇંદ્રિયો વગેરે એ કામના પૂરવાની તાલા-ાં લાગી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં જે લોકો શ્રદ્ધાનો મસાલો તા નથી તે તો વળી હિંસા, લૂંટ, ચોરી, અનાચાર–ઇત્યાદિ રીમાં પડે છે. પણ જેઓ શ્રદ્ધાનો મસાલો ધરાવતા હોય છે, કોઈ દેવતાની મદદ લેવા લલચાય છે. દરેક દેશની પ્રજામાં -લાલચનું દરેક કાળે ઓછા વધતાપણું હોય છે, ત્યાં આવી ાપૂજનની પ્રથા પણ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં ચાલુ જ હોય છે.

આર્યાવર્તમાં ગાય, અગ્નિ, સૂર્ય, જળ, નાગ ઇત્યાદિ સચેતન ોની પૂજા છે, એ મૂર્તિપૂજા કરતાં કંઈક ઊંચા પ્રકારની કામના-ત ઐહિક પૂજા છે.

ગણપતિ, હનુમંત, લક્ષ્મી, સરસ્વતી એવાં જુદાંજુદાં દેવ ઓને ભય નિવારવા કે ધનવિદ્યાદિ મેળવવાની લાલચ પૂરવા માટે ાસે છે. કોઈ મંત્રદ્વારા તો વળી કોઈ પથ્થર કે ધાતુની મૂર્તિ ાવીને તેની ઉપાસના કરે છે. આ બધા મૂર્તિપૂજાના પ્રકારો છે.

. આ ઉપાસનામાં શ્રદ્ધા–એકાગ્રતાનું દીવેલ હોય તો જ તે ફળે

છે. અને એ શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે તે પણ આત્માને લીધે. કામના થવામાં પણ જીવની અજ્ઞાનમય દશા કારણભૂત હોય છે અને કામના ફળે છે તેનું કારણ તો એકાગ્રતા છે. જે એકાગ્રતાનું ફળ આત્મ-સ્થિરતા અને તેને લીધે જન્મતું નિત્ય સુખ મળવું જોઈએ તેને બદલે માત્ર સાંસારિક ભોગો મળે છે, તે તો રૂપિયો આપીને કોડી ખરીદવા જેવું છે.

દેવોને રીઝવવા માટે જે વિધિ આચરવી પડે તેમાં તપ હોય, ત્યાગ હોય, એકાગ્રતા હોય, શ્રદ્ધા હોય, એમ બધો નક્કર માલ હોય છે. પણ એ બધું પોતાની પ્રકૃતિને તાબે રહીને કરાતું હોય છે, વિશુદ્ધ આત્માને તાબે રહીને નહિ! આથી જ જાય છે રૂપીઓ ને આવે છે કોડી, અને તે પણ ફુટેલી જ. બહુ બહુ તો દૈવી દશા પામે અને દૈવી દશા એટલે સુંદર શરીર, બુદ્ધિ, મન વગેરે. પણ આત્મા અસુંદર હોય ત્યાં લગી આ સુંદરતામાં માલ શો! હોજરી ખૂબ બગડેલી હોય, ત્યાં લગી સુગંધી મુખવાસ મુખને સુવાસિત ન જ કરી શકે! અંતે તો દુર્વાસમાં ઉમેરો જ થવાનો. એમ આવા ભક્તોનું પણ સમજવું. એટલું ખરું કે એની શ્રદ્ધા, એકાગ્રતા આ રીતે પણ ખીલીને જો નક્કર બને તો છેવટે આ નાશવંત માર્ગ મૂકીને નિત્ય (આત્માનો) માર્ગ પકડે, ત્યારે તે ખૂબ ઉપયોગી થઈ શકે!

પણ જો આમ છે, તો આત્મા પોતે જ પ્રકાશમય હોવા છતાં જીવ કેમ અંધારામાં અથડાય છે! એનું કારણ માયાનો સંયોગ છે. અને માયાનું અંધારું એટલે છતી આંખે આંખ મીંચીને સ્વયં આંધળા થયેલાના અંધારા જેવું છે.

અજ્ઞાન તે આનું નામ. સ્થૂળ આંખોથી આત્માને જોવા ઇચ્છનારા કેટલાક એમ પૂછે છે કે ઈશ્વર છે? આત્મા છે? જો 'હા' કહો તો કહેશે, બતાવો ક્યાં છે? એવી શંકા કરનારને જ

[illegible]

ગીતાજીમાં પણ એ જ [illegible] છે:

> इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
> सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥
> येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
> ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥

> રાગદ્વેષે ઊઠેલા આ, દ્વંદ્વ મોહે પરંતપ!
> સંસારમાં સહુ ભૂતો, પામે સંમોહ ભારત. (૨૭)
> પણ જે પુણ્યકર્મીનાં, પાપકર્મ છૂટી ગયાં;
> દ્વંદ્વ મોહથી છૂટી તે, દૃઢવ્રતી ભજે મને. (૨૮)

(અહો) ભારત! રાગ અને દ્વેષથી ઊઠેલાં (સુખદુઃખાદિ) દ્વંદ્વોના મોહે કરીને હે પરંતપ! આ સૃષ્ટિમાં સૌ ભૂતો સંમોહ પામે છે. (એટલે કે મૂર્છિત થાય છે, ભ્રમિત થાય છે, અજ્ઞાની બની જાય છે.)

પણ જે પુણ્યકર્મી જનોનું (પુણ્ય કરતાં કરતાં) પાપ છૂટી જાય છે તે દ્વંદ્વના મોહથી છૂટીને દૃઢ વ્રતધારી બની મને જ ભજે છે.

નોંધઃ—

જૈન સૂત્રોમાં પણ આ જ બીના છે. મોહ અને અજ્ઞાન બેય અન્યજનક ભાવવાળાં છે. મોહથી અજ્ઞાન જન્મે છે, અને અજ્ઞાનથી મોહ દૃઢ થાય છે. જે વિષે આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ.

દ્વંદ્વોને લીધે જ સઘળા મૂંઝી જવાય છે. એટલે બંધનનાં કારણરૂપ તે જ છે, એથી સર્વે જીવો ભ્રમિત થાય છે.

પણ એનાથી છૂટવા માટે સૌથી પ્રથમ અનુક્રમે શુભ કર્મો કરી અશુભને હટાવવાં જોઈએ. આનો અર્થ જૈન પરિભાષા પ્રમાણે એ કે પ્રથમ સંવર દ્વારા નવાં પાપનાં દ્વારને બંધ કરી દેવાં જોઈએ. સંવર સ્થિતિ તે ગીતાની દ્વંદ્વ મોહથી છૂટેલી દશા અને જૈનદૃષ્ટિનું ક્ષાયિક સમકિત. આ થયા પછી એકદા આત્માને જ દૃઢ વ્રતે ભજી શકાય. પછી સંસારનો મોહ પતનમાં પટકી શકે નહિ કે સંસારની આફતો ઘોર નિરાશા ઉપજાવી શકે નહિ!

સારાંશ કે શુભ કર્મોમાં આવતાં દાન-સેવા-પરોપકાર આદિ અંગો પ્રથમ ખૂબ ઉપયોગી છે. છેવટે તો એની પાછળ રહેલી સૂક્ષ્મ કામના કે નામનાને પણ તજવાની જ છે, એટલે કે ત્યારે દાન, સેવા કે પરોપકાર નહિ રહે એમ નહિ, પણ તે વખતે એનાં નામ સંયમ, પ્રભુભક્તિ, પરમાર્થ એમ બદલી ગયાં હશે, અને જીવનના ઉત્કર્ષ સાથે જગતના ઉત્કર્ષનો સહજ સરસ સુંદર સુમેળ થઈ ગયો હશે; પરાણે વૃત્તિને પરોપકારાર્થે વાળવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવો પડતો હોય! જ્યાં અર્જુનને સહેજ સવાલ એ થાય છે કે શુભને માટે જો પ્રયત્નની જરૂર ન હોય તો બીજા કયા હેતુએ પ્રયત્ન કરવાનો હોય? એના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મહાત્મા કહે છે—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

જરા મરણ મોક્ષાર્થે, મને આશ્રી જે મથે;
જાણે તે બ્રહ્મ અધ્યાત્મ, અને કર્મ સમસ્ત તે. (૨૯)

જરા-મરણથી છૂટવા માટે જેઓ યત્ન કરતા રહે છે, એમણે આત્માને આશ્રયીને જ યત્ન કરેલો હોય છે. આનું નામ તે જૈન સંતોનું ચારિત્ર. સત્ય જ્ઞાન થયા પછી જ આવું ચારિત્ર હોઈ શકે! અને એને પરિણામે પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય તે દેખીતું જ છે.

બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન. આનું જ બીજું નામ તે કેવળજ્ઞાન. આત્માનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું એટલે પ્રાણીમાત્રમાં રહેલા ચૈતન્યનું જ્ઞાન પણ થયું જ સમજવું. અને સંપૂર્ણ કર્મનું જ્ઞાન એટલે કે સૃષ્ટિવ્યાપારનું રહસ્યજ્ઞાન પણ એને થાય જ એ કલ્પનાથી પણ સમજી શકાય તેવું છે.

અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણો એનો અર્થ એ કે ભૂત, દેવ અને યજ્ઞનું પણ સર્વોપરી તત્ત્વ તો આત્મા જ છે, તે જાણવું. જેણે આત્મા જાણ્યો એણે સર્વ જાણ્યું, તે વાત યથાર્થ છે.

સર્વ ભૂતનો સ્વામી તે, દૈવત માત્રનો પ્રભુ પણ તે. અને સર્વ યજ્ઞોનો અધિષ્ઠાતા પણ તે જ છે. પછી બીજી કઈ વસ્તુ બાકી રહી?

જે યોગીઓ આવું જાણી શક્યા તે યોગીઓ મરણ સમયે

પણ આટલું સમજે, એટલે અંતકાળે પણ એમને કશો ક્લેશ ન થાય.

હવે અહીં અર્જુનને એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે કે બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ વગેરેનું સ્વરૂપ શું છે? આનો ઉત્તર આઠમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણમુખે જ કહેવાશે, અને મૃત્યુ પછી કયા યોગીની કેવી સ્થિતિ થાય, એ પણ આઠમા અધ્યાયમાં આવશે. એટલે આપણે અહીં વધુ વિસ્તાર ન કરતાં સાતમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરી લઈએ.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

'ॐ तत् सत्' એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી, ઉપનિષદો પૈકી બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના આ સંવાદમાં જ્ઞાનયોગ નામનો સાતમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકૃતિના ઘણા અર્થ થાય. આ રીતે જૈન દૃષ્ટિએ જે કાર્માણ શરીર કર્મ-રાગી છે તેને અપરા પ્રકૃતિ તરીકે ઓળખાવી શકાય. તે ત્રિગુણાત્મક છે, પરંતુ સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી ભાવોમાં જે તેજ-તિમિર દેખાય છે તે ગુણ આત્માના પ્રકાશનું ઓછું કે વધુ ઓછું કિરણ જ છે. જૈનસૂત્રોમાં ત્રણ ગુણને ઠેકાણે છ લેશ્યાઓ + મૂકવામાં આવી છે. પરા પ્રકૃતિ એટલે કર્મસંગી જીવ પોતે જ. શુદ્ધ ચેતન તો તેથી પણ પર જ છે. એ હમેશાં અવ્યક્ત છે જ્યાં એનો પ્રકાશ માયા અમર ઉપર કહેલી બે પ્રકૃતિને લીધે ઘેરાયો છે. તથા ગોગેર વાદળથી ઢંકાયેલા સૂરજની પેઠે તદ્દન ઝાંખો દેખાય છે, છતાં છે તો ખરો જ. સંસારનો રાગ એનું જ નામ માયા. એવા સંસારના રાગની સામી બાજુ દ્વેષ છે. એટલે એ જોડકાંને લીધે મોહ જન્મે છે અને મોહ જન્મવાની સાથે જ સંસારનું ચકચિત્ર ચાલુ થઈ જાય. બસ, જ્યાં લગી અજ્ઞાનનો પડદો રહેશે, ત્યાં લગી એ ત્રિગ દ્વેષ-મોહના કારણરૂપ બનવાનું. આને જ કારણે ત્રણ ગુણોથી મૂઢ થયેલું જગત આગળ અને દુસ્તર માયામાં ગોથાં ખાઈ રહેવાનું.

તે જગતનો કેટલોક ભાગ તો એવો છે કે જે અજ્ઞાનના ગાઢ પડદા નીચે શેતાનરૂપ જ બની ગયો છે. આવા શેતાનને વશ થયેલા પછી તે જ સ્વભાવ. આવી નાતજાત, વર્ણ કે દેશથી તો કોઈ જ અધમ નથી. શેતાનિયતને તાબે થયેલાને તો કશું સૂઝવાનું નહિ. તેઓ તો દુરાચારી બની પરિણામે ઘોર નરકમાં સબડવાના જ.

પરંતુ એક ભાગ એવો પણ છે કે જે સત્કર્મ તરફ પ્રેરાય છે.

+ "લેશ્યા" જૈન પરિભાષાનો શબ્દ છે. મનના જુદાજુદા ભાવોને લીધે એની અસર શરીર ઉપર પણ પડે છે. તેનું 'લેશ્યા' શબ્દથી સૂચવે છે.

ગીતાદર્શન

અધ્યાય આઠમો

ઉપોદ્ઘાત

શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા અર્જુનના મનને બધી બાજુથી વાળી લઈને એક પર કેંદ્રિત કરવા માગતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ પર અર્જુનને પૂરી શ્રદ્ધા હતી, એટલે એ રીતે અર્જુનના મનને પોતા પરત્વે કેંદ્રિત કરવું એ એક જ સારો માર્ગ હતો.

આ માર્ગે જ અર્જુનને વાળવો સહેલો હતો. બીજે માર્ગે નહિ. પણ એ માર્ગે બે આપત્તિઓ હતી.

(૧) અર્જુન નિષ્ક્રિય, જડ, વેવલો ભક્ત બની જાય તો?

(૨) પોતાના સ્થૂળ દેહને જ પૂજતો બની જાય તો? આ બન્ને આપત્તિઓ નિવારવા માટે શ્રીકૃષ્ણજીએ પોતાના આ સ્થૂળ દેહની પાછળ જે પરમાત્મશક્તિ હતી તેનું ભાન કરાવવાનો પ્રયત્ન ગત અધ્યાયથી શરૂ કર્યો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. છતાં વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન સાંભળ્યા પછી એને વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની અર્જુનની ઇચ્છા થાય છે અને એથી એ સવાલ પૂછવો શરૂ કરે છે. ત્યાંથી આ અધ્યાયનો આરંભ છે.

આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મ શું છે એની સમજ ઉપરાંત અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત રહેલું પ્રભુસ્વરૂપ કેવું છે, એની સમજ પણ આપવામાં આવે છે.

કઈ જાતની ચોક્કસ સાધનાથી મૃત્યુકાળ સુધરે એતું પણ ભાન કરાવવામાં આવે છે અને મૃત્યુ પછી જે બે સદ્ગતિઓ છે, તેમાંની કઈ સદ્ગતિનો માર્ગ પકડવો જોઈએ કે જેથી ફરી જન્મ-મરણ ન કરવાં પડે એવું મોક્ષધામ મળે, એની ઝાંખી કરાવવામાં આવે છે.

अष्टमोऽध्यायः

અધ્યાય ૮ મો

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

અર્જુન બોલ્યાઃ—

શું તે બ્રહ્મ ? શું અધ્યાત્મ ? કર્મ શું ? પુરુષોત્તમ !
શું અધિભૂત કે'વાયું, શું અધિદૈવ છે ! વળી. (૧)
શી રીતે ? શો અધિયજ્ઞ ? આ દેહે, મધુસૂદન;
અંતઃકાળે કઈ રીતે જાણે સંયમીઓ તને. (૨)

હે પુરુષોત્તમ ! (મેં આજ લગી ક્યાંય નહોતું સાંભળ્યું એવું અદ્ભુત કથન આપે કહ્યું. આત્મા અને આત્મારૂપ સૂત્ર સાથે જોડાયેલી પરા–અપરા પ્રકૃતિ તેમજ એનો વંશવેલો, એ બધી વાત થોડે અંશે પણ જાણી. પરંતુ સવાલ એ છે કે આ બધો સંસારપ્રપંચ થયો શાથી ? એ પ્રપંચ જ દુઃખનું મૂળ છે. અમારી આ લડાઈમાં પણ મુખ્ય બીજ તો એ જ છે. તો પછી એમાં નાશવંત કોને માનવું અને અવિનાશી કોને માનવું ? વળી તમે આગળ કહી ગયા હતા કે યજ્ઞ અને તપનો હું જ ભોક્તા છું, લોકનો મહેશ્વર છું, સર્વ ભૂતોમાં સર્વ સદ્‌ગુણોમાં કે દુર્ગુણોમાં સુંદર કિંવા કદ્રૂપ જે કંઈ દેખાય તે મારું જ સ્વરૂપ છે. વળી હમણાં પણ કહી ગયા કે યજ્ઞ, ભૂત, દેવ સૌનો હું જ અધિપતિ છું, તો શું કૃષ્ણ તમે આ જ કે વળી કોઈ બીજા ? અને અંતકાળે પણ

શાંતિ રહે એમ આપે કહ્યું, તો એને માટે ચોક્કસ કઈ જાતની સાધના? એ બધું હું વિસ્તારપૂર્વક જાણવા ઇચ્છું છું માટે જ પૂછું છું કે) એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે? અધ્યાત્મ કોને કહેવાય? કર્મનું સ્વરૂપ શું? અધિભૂતની ઓળખાણ શી? વળી અધિદૈવ શું?

અને હે મધુસૂદન! આ (તમારા) દેહમાં અધિયજ્ઞ શી રીતે ઓળખવો? અધિયજ્ઞ કયો?

(વળી તમે કહ્યું તેમ) પ્રયાણ વખતે-અંત વેળાએ સંયમીઓ દ્વારા આપ કઈ રીતે જ્ઞાત થાઓ છો? (એટલે કે સંયમીઓ અંતકાળે આપને કયા સ્વરૂપે અથવા કેમ ઓળખી શકે છે,) એ બધું કૃપા કરીને સમજાવો.

श्रीकृष्ण उवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—

અક્ષર છે પરબ્રહ્મ, છે અધ્યાત્મ સ્વભાવ જ;
[illegible] ભાવ આપતો જ, તે વિસર્ગ જ કર્મ છે. (૩)
[illegible] અધિભૂત, નર છે અધિદૈવ;
[illegible] દેહમાં અધિયજ્ઞ, હે નરેશ્વર! હું જ છું. (૪)

[illegible] 'બ્રહ્મ'ની વ્યાખ્યા હું ક્યાંય અતિ વિસ્તારથી નહિ [illegible] તેવી રીતે [illegible] વાતનો [illegible] (૫) તે (પરં) [illegible] તો [illegible]

ક્ષર જાણ, અગર જે સર્વોત્તમ અવિનાશી સ્વરૂપ છે એને બ્રહ્મ જાણ એ ય સરળું છે. પણ આજે તો માત્ર તારે એ કેવળ શ્રદ્ધાથી જ માનવું શું. એ વિષે વધુ વાત હું પછીથી કરીશ. બીજું) જે (પ્રાણીમાત્રને ષે) સ્વભાવજન્ય છે (એટલે કે સ્વસત્તાથી રહે છે) તે અધ્યાત્મ હેવાય છે (આથી જ પ્રાણીને ગમે તેટલી બહારની સુખ સહાયબી ળે, છતાં એ સ્વભાવજન્ય એટલે કે આધ્યાત્મિક ન હોવાથી શાંતિ ળતી જ નથી, તે તું જાણે છે. અધ્યાત્મ તો સહજ છે છતાંય એના ભણી વ નથી જોતો અને બહાર જુએ છે એનું કારણ મોહને લીધે જન્મેલું જ્ઞાન છે. એ વાત હું તને સમજાવી ગયો છું, અને તેથી જ) જે ભૂત-ાત્રને જન્માવે છે, તેને જ વિસર્ગ કહે છે. (વિસર્ગ એટલે પ્રાણીમાત્રને ન્માવનાર સૃષ્ટિવ્યાપાર.) આને કર્મ સંજ્ઞાથી પણ ઓળખી શકાય. એટલે કે આ કર્મના સંગને લીધે જીવ, મોહમાં પડી વારંવાર જન્મ-રણાદિ સંસાર આપ મેળે વધારે છે.)

(હવે તને બીજા સવાલોનો ઉત્તર આપું છું.) અધિભૂત એ ક્ષર નાશવંત) ભાવસ્વરૂપ છે. (એનો અર્થ એ થયો કે જન્મે છે તેનો ાશ નક્કી છે. જે દેહધારી થયા તેને કાળ શરણે જવાનું તે નક્કી જ છે.) ધિદૈવત સ્વરૂપ (જે અધિભૂતથી ઉચ્ચ કોટિનું છે,) તે પુરુષ. (આને ર તરીકે અગર જીવ તરીકે પણ ઓળખી શકાય. શરીરમાં સામાન્ય વરૂપે જે ચેતન વસે છે, અને જેને લીધે નાશવંત વસ્તુમાં પણ સંવાદ-ાલબદ્ધપણું ટકી રહે છે તેનું કારણ એ પુરુષ છે. અથવા જૈન પરિભાષા માણે બહિરાત્માનું શુભ સ્વરૂપ છે.) અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ર્જુન ! આ મારા દેહમાં જ (યજ્ઞ એટલે કે શુદ્ધ થયેલ આત્મસ્વરૂપ) તે હું પોતે જ છું).

(હવે તું સમજી શક્યો હોઈશ કે હું એટલે માત્ર આ કૃષ્ણરૂપ ામ કે કૃષ્ણનામધારી શરીર નહિ, પણ કૃષ્ણમાં રાચતું શુદ્ધ ચૈતન્ય વરૂપ છું.

ોંધ:—

ખૂબ ચોખવટથી ઉપર કહેવાઈ ગયું છે એટલે વાચક સહેજે

સમજી શકશે કે શ્રીકૃષ્ણગુરુ ભૂત, દેવ અને યજ્ઞના ખરા અર્થો શા કરે છે.

દેવ કરતાં મનુષ્ય ઊંચો, તે એ દૃષ્ટિએ કે મનુષ્યમાં જે માનવતા છે, તે યજ્ઞકોટિમાં આવી શકે તેવી છે. ભૂતપૂજા એટલે માત્ર નાશવંત પદાર્થો કે નાશવંત દેહની પૂજા. દેવપૂજા એટલે નશ્વર અને અનશ્વર બન્ને સ્વરૂપ વચ્ચે રહેલી જીવદશાની પૂજા, અને યજ્ઞ પૂજા એટલે સદ્‌ગુણ પૂજા. આ પૂજા શ્રેષ્ઠ ગણાય.

કર્મની ઘટના પણ જૈનસૂત્રોને સંમત છે. તે જ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણગુરુએ અહીં નિરૂપી દીધી અને સમયસારે જેમ ત્રણ ભેદ પાડ્યા તેમ એમણે અધિભૂત અને અધિદૈવત બે સ્વરૂપથી પર અધિયજ્ઞ સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતનનું કહ્યું, એવા ચેતનને અધ્યાત્મ સહજ છે અને પરંબ્રહ્મથી એ નિકટનું સ્વરૂપ છે, આથી ઠેઠ સૃષ્ટિ, જીવ, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા લગીનો કેવો સંબંધ છે, તે સ્પષ્ટ થયું. હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ આગળ વધતાં કહે છે:

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

ને મને અંતકાળે જે, સ્મરી છોડે શરીરને;
મારું સ્વરૂપ તે પામે, તેમાં છે નહિ સંશય. (૫)

(હે ભારત! હવે તને શંકા ન રહેવી જોઈએ કે મને સંયમીઓ કઈ રીતે ઓળખી શકે. કારણ કે મેં ઉપર જે શુદ્ધ સ્વરૂપની વાત કરી તેવા) મને (અંતરાત્માને) અંતઃકાળે સંભારીને (અર્થાત્ કે સંસારના વિષયોમાં ચિત્તને ન જવા દેતાં મારામાં જ લગાડીને) જે શરીર તજે છે, તે મારા સ્વરૂપને જ પામે છે. તેમાં કંઈ પણ સંશય (કરવા જેવું શું છે?) નથી. (કારણ કે અર્જુન! એ કુદરતી કાનૂન જ છે, કે)

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

કિંવા ભાવો સ્મરી જે જે, અંતે છોડે કલેવર;
તે તે જ ભાવને પામે, સદા તે ભાવભાવિત. (૬)
માટે મને બધા કાળે, કૌંતેય! સ્મર ને લડ;
મન બુદ્ધિ મને અર્પી મને પામીશ નિશ્ચયે. (૭)

અથવા તો હે (કુંતીના પુત્ર) કૌંતેય! જે (દેહધારી) જે (સ્વરૂપ-કે) ભાવ હમેશાં (આસ્થાપૂર્વક) ભાવ્યા કરે છે, તે તે ભાવનું અંત-કાળે પણ સ્મરણ કરતો કરતો દેહ છોડે છે, (છોડી શકે છે) અને તેથી તે તે જ સ્વરૂપને પામે છે.

માટે (તું પણ) મને સર્વ કાળે સ્મરતો સ્મરતો લડ, (એમ કરવાથી અંતકાળે પણ) મને બુદ્ધિ અને મન અર્પાઈ ગયા પછી, તું (મરીશ તોય) મને જ નિશ્ચયે પામીશ

નોંધ:—

લડવાની વાતથી વાચક મૂંઝાઈ જશે, પણ તેમાં મૂંઝાવા જેવું કશું જ નથી. આપણે અગાઉ એ વિષે કહી જ ચૂક્યા છીએ. અર્જુનને મૃત્યુ પછી માઠી ગતિ થવાની જે ભીતિ હતી તે આથી શ્રીકૃષ્ણજીએ ટાળી નાખી. આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન નહિ વિસરતો માણસ જો મરતી વેળા પણ ન વિસરે તો જીવતાં તો કેમ જ વિસરે! અથવા સદા જેને આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન હોય તે કોઈ પણ ક્રિયા કરતો છતો, તેને કેમ ચૂકે? તે જ સ્વરૂપને પામે. પણ આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે એ ક્રિયા કોઈ પણ જાતની કામનાથી પ્રેરિત ન હોય, માત્ર અનિવાર્ય આવી પડેલું કર્તવ્ય જ હોય.

અર્જુન પરત્વે (અર્જુન માટે) આ યુદ્ધકર્મમાં જોડાવું
અનિવાર્ય કર્તવ્ય જ છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા માનતા હતા.
દૃષ્ટિએ તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. આનો સાર વાચ
એટલો જ છે કે જે ભાવ હમેશાં સંભાર્યો હોય કે જે ભાવમાં
અને બુદ્ધિનું સર્વ સમર્પણ કરીને જીવને ખુંચાડ્યો હોય, તે
અચાનક કે અકસ્માત સમયે પણ આવે જ. કારણ કે પછી તે
મજબૂત રીતે ટેવરૂપ થઈ જાય છે. માટે સાધકે એવા ચિંત
અંતરાત્મભાવનું ચિંતન સદાકાળ રાખવું જોઈએ અને કર્મોથી
કરતાં લાલસા વાસનાથી જ કરવું જોઈએ. જે સ્થૂળ છે તે વિન
જ છે, પરિવર્તનશીલ છે માટે એની નાશવંત ક્રિયા પરથી
સિદ્ધાંત ન બાંધી શકાય. કારણ કે સિદ્ધાંત અવિનાશી તત્ત્
કસોટી પર જ બંધાતો જોઈએ. આવી કસોટી વિષે શ્રીકૃષ્ણ મુખે
[illegible] જ કહેવાઈ ગયું. હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુએ અર્જુનપરત્વે જેમ યુદ્ધ
[illegible] કરી તેમ બીજા સાધકોપરત્વે બીજી સાધનાની વાત પણ કરી
અને [illegible] જેમ શ્રીકૃષ્ણનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ ઉપાસ્ય પ્રભુ
[illegible] સાધકપરત્વે બીજું (ગુરુ અગર પોતાના દેહમાં રહે
[illegible] પણ ચૈતન્ય છે જ એમ સમજવું છે. એથી સૌ કે
[illegible] ક્રિયાને જ સાધન અને શ્રીકૃષ્ણ શરીરને જ એક
[illegible] એ ! તેમ અર્જુન પણ યુદ્ધને અંતે બીજી ક્રિયા
[illegible] એકાંતપણામાં ન રાગનાં બીજી
[illegible] (શ્રીકૃષ્ણ [illegible]રીમાં) સાધના કરી શ
[illegible] અને [illegible] કેમ છે
[illegible] છે.

[illegible] चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

" પરિપૂર્ણ નિત્ય પ્રકાશિત એવા બ્રહ્મને જાણીને મરણકાળ સમીપ આવતાં જે એકાગ્ર ચિત્તે તેનું સ્મરણ કરે છે; પદ્માસન વાળી ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરી યોગાભ્યાસ ક્રમમાં પ્રાપ્ત થયેલું સુખ અંતઃકરણમાં સંચિત કરી, અંતરમાં એકાગ્રચિત્તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના ઉમળકાથી સ્વયંભૂ બ્રહ્મને ત્વરિત મળવાને માટે સંપાદન કરેલા યોગદ્વારા સુષુમણા નાડીના મધ્યમાર્ગે અગ્નિ સ્થાનમાંથી થઈ બ્રહ્મ-રંધ્ર (છેલ્લા યોગચક્રનું નામ છે અને જે આત્માનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે, તે)માં જવાને નિકળે છે; જેનામાં પ્રાણ અને ચિત્તનો સંસર્ગ નિરર્થક બાહ્ય રીતે જ માત્ર દેખાય છે, જેના પ્રાણનો લય આકાશમાં થાય છે, પરંતુ મનની સ્થિરતાને લીધે જે બંધાયેલો હોય છે અને જેનું અંતઃકરણ ભક્તિયુક્ત થયું છે અને વળી જે યોગબળથી તૈયાર થઈ પોતાનું મન પોતાને સ્વાધીન રાખી શકે છે; તે યોગી ચિત્ત અને મનને ભ્રકુટિમાં વશ કરી જે પ્રમાણે ઘંટાનો નાદ ઘંટામાં જ લય પામે, વાસણ નીચે ઢાંકેલા દીવાનો પ્રકાશ એમાં જ લય પામે તે પ્રમાણે ભ્રકુટિમાં જ એવા સાધકનાં ચિત્ત અને મન લય પામીને એ પરમ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. "+

પરંતુ સાધક આટલા ચિંતન કે યોગાભ્યાસથી જ પરમ પુરુષને પામી જાય છે, એવું કોઈ ન માની લે. ખરી રીતે તો ચિંતન અને યોગાભ્યાસ પણ માત્ર સાધન જ છે. મુખ્યત્વે તો સાધ્ય ભણી પૂરેપૂરી તાલાવેલી જોઈએ. એવી તાલાવેલી છેવટે અચિંત્ય એવા પરં પુરુષની પ્રાપ્તિ જરૂર કરાવે. પણ ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત સર્વ ઉપર પૂરો કાબૂ મેળવી લેવો જોઈએ. જૈન સૂત્ર પ્રમાણે શ્રીમદ્ ગાય છે કે " પરમાણુમાત્રનો સ્પર્શ છૂટી જાય, મન, વચન, કાયા અને કર્મની વળગણા સુદ્ધાં મટી જાય, ત્યારે પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ આત્મા સકળ સંસાર સંબંધથી

+ ભિક્ષુ અખંડાનંદવાળી ગૂ. પ્રત પૃ. ૨૫૯ માંથી.

ભ્રૂકુટિ વચ્ચે ઠીક પ્રાણ રોકી;
પામે પરં દિવ્ય પુરુષને તે. (૧૦)

(હે પાર્થ ! સાંભળ, હવે હું દિવ્ય પુરુષને શબ્દદ્વારા ઓળખાવું છું. જો કે એનું સ્વરૂપ ઇંદ્રિયોથી અચિંત્ય છે એટલે શબ્દથી તો ખરા સ્વરૂપે કેમ જ ઓળખાય ? છતાં હું જે શબ્દ બોલું છું એનું મુખ્ય કેન્દ્ર ત્યાં છે. એટલે એ શબ્દમાં પણ એવો પ્રભાવ હશે કે જે સાધકમાં રહેલા એ પરંપુરુષ તરફ જવાની સાધકને પ્રેરણા આપી શકશે. જેમ ' સાકર ' નામ લેતાં જ મોંમાં પાણી છૂટે છે તેમ.) એ પુરુષ સર્વજ્ઞ (એનાથી કોઈ જ્ઞાનવિજ્ઞાન અજાણ્યું નથી એવો) છે. અનાદિ અનંત છે. (કોઈ દિવસ એ નહતો એમ નહિ, સદાકાળ છે, છે અને છે.) વળી જગતમાં જે કર્મકાનૂનને લીધે જગતનાં સર્વ બળો નિયમબદ્ધ કામ કરી રહ્યાં છે, તેમાં પણ જે કંઈ પ્રભાવ દેખાય છે, તે એનો છે. માટે એ નિયંતા છે. (જીવ-અજીવ) સૌના આધારરૂપ છે. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી હમેશાં પેલે પાર રવિની જેમ પ્રકાશી રહેલ છે, અને (આકાશ અરૂપી અને સૂક્ષ્મ છે. છતાં એ તો એનાથી પણ સૂક્ષ્મ એટલે) સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે. એનું જે નિરંતર સ્મરણ કરતો કરતો (છેવટને કાળે પણ ભૂલતો નથી, કારણ કે એનાં ચિત્ત, મન, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો બધાં અભ્યાસ યોગને લીધે તન્મય થઈ ગયાં હોય છે, એટલે) એમ જે મૃત્યુકાળે અડોલચિત્ત રાખીને ભક્તિ તથા યોગબળ બન્ને દ્વારા (જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ ત્રણેના સમન્વયદ્વારા) ભવાં વચ્ચે સુંદર રીતે પ્રાણનો પ્રવેશ કરાવીને (દેહ છોડે છે) તે સાધક તે (ઉપર કહેલા એવા પરં દિવ્ય (પરમ તેજસ્વી) પુરુષને પામે છે.

નોંધ —

[illegible] નાકના અગ્રભાગ પર આંખ ટેકવી પ્રાણાયામ કર[illegible] [illegible] અહીં [illegible] છે. અગાઉ ' આત્મસંયમયોગ ' [illegible] અભ્યાસમાં જે [illegible] કહેવાયું હતું, અહીં પ્રાણને ભવાં [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] શ્રી જ્ઞાનેશ્વર [illegible] ગીતામાં [illegible] છે: —

મુક્ત છે અને પછી અવિચળ મોક્ષધામના સ્વામી બને છે. ગીતાકારે એ વીતરાગ ભાવની સાધનામાં બ્રહ્મચર્ય ઉપર ખૂબ ભાર આપ્યો. આ બ્રહ્મચર્યનો અર્થ ખૂબ વ્યાપક રીતે લેવો. ઇંદ્રિય માત્રનો અવ્યભિચાર તે બ્રહ્મચર્ય અથવા બ્રહ્મ-આત્મામાં ચર્યા થાય તેવાં સાધન માત્ર. આ સાધનામાં લોકપ્રચલિત બ્રહ્મચર્ય તો ખરું જ, ઉપરાંત બીજાં વ્રતો અને સાધના પણ જોઈએ. હવે ગીતાકાર પોતે જ આગાઉ કરતાં વળી બીજા પ્રકારની સાધનાનો આકાર બતાવે છે.

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

વશ રાખી બધાં દ્વારો, હૃદયે મન રોકીને;
સ્વ પ્રાણ તાળવે સ્થાપી, યોગ ધારી રહ્યો થકો. (૧૨)
ૐ એકાક્ષરી બ્રહ્મ, ઉચ્ચારી સ્મરતો મને;
જાય છે જે તજી દેહ, તે પામે છે પરંગતિ. (૧૩)

(ધનંજય ! જે સાધક યોગબળ, ભક્તિબળ કે જ્ઞાનબળમાં પ્રવૃત્ત હોય છતાંય હું નીચે કહું છું તેટલી યોગ્યતા ધરાવતો હોય તે પણ ઉપર કહી તે પરંગતિને જરૂર પામી શકે છે. આરંભ કે ...ત ક્રમે તે સાધને થઈ શકે છે, પણ એટલી શરત તો ક્રમમાં કે ધ્યેય માત્ર એક આત્મા જ હોવો જોઈએ. સંતબાલ)

બધાં ઇંદ્રિયદ્વારો રોકી, હૃદયમાં મનને રોકી, તાળવામાં પ્રાણને (સ્થાપી) જે યોગધારણામાં રહ્યો થકો એક અક્ષરી ૐ એવા એકાક્ષરી બ્રહ્મને ઉચ્ચારતો અને સાથે સાથે ૐના મૂળ સ્વરૂપ-મને (એટલે કે અંતરાત્માને) સ્મરતો થકો દેહ છોડીને જાય છે તે જરૂર પરંગતિ પામે છે.

[illegible]
[illegible]

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

જેને વદે અક્ષર વેદજ્ઞાની,
જેમાં પ્રવેશે યતિ વીતરાગી;
જે સારુ પાળે જન બ્રહ્મચર્ય,
સંક્ષેપથી તે પદ હું કહીશ. (૧૧)

(અહો પરંતપ! મેં જે પરં પ્રકાશમય પુરુષની વાત કરી, તેનો માર્ગ ક્યાં છે, એ જાણવાની હવે તારી ઇચ્છા થઈ છે, ખરું? ચાલ ભાઈ, તને એ પણ કહી દઉં. એકચિત્તે સાંભળ. પ્રથમ તો એનો મહિમા જ કહું:

મુક્ત છે અને પછી અવિચળ મોક્ષધામના સ્વામી બને છે. ગીતાકારે એ વીતરાગ ભાવની સાધનામાં બ્રહ્મચર્ય ઉપર ખૂબ ભાર આપ્યો. આ બ્રહ્મચર્યનો અર્થ ખૂબ વ્યાપક રીતે લેવો. ઈંદ્રિય માત્રનો અવ્યભિચાર તે બ્રહ્મચર્ય અથવા બ્રહ્મ–આત્મામાં ચર્યા થાય તેવાં સાધન માત્ર. આ સાધનામાં લોકપ્રચલિત બ્રહ્મચર્ય તો ખરું જ, ઉપરાંત બીજાં વ્રતો અને સાધના પણ જોઈએ. હવે ગીતાકાર પોતે જ અગાઉ કરતાં વળી બીજા પ્રકારની સાધનાનો આકાર બતાવે છે.

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

વશ રાખી બધાં દ્વારો, હૃદયે મન રોકીને;
સ્વ પ્રાણ તાળવે સ્થાપી, યોગ ધારી રહ્યો થકો. (૧૨)
ૐ એકાક્ષરી બ્રહ્મ, ઉચ્ચારો જપતો મને;
જાય છે જે તજી દેહ, તે પામે છે પરંગતિ. (૧૩)

(હે ધનંજય! જે સાધક યોગબળ, ભક્તિબળ કે જ્ઞાનબળમાં કંઈ ન જાણતો હોય છતાંય હું નીચે કહું છું તેટલી યોગ્યતા ધરાવતો હોય, તો તે પણ ઉપર કહી તે પરંગતિને જરૂર પામી શકે છે. સારાંશ કે આત્મપ્રાપ્તિ ગમે તે સાધને થઈ શકે છે, પણ એટલી શરત તો દરેકમાં ખરી જ કે ધ્યેય માત્ર એક આત્મા જ હોવો જોઈએ. સાંભળ:)

બધાં ઇન્દ્રિયદ્વારો રોકી; હૃદયમાં મનને રોકી, તાળવામાં પ્રાણને રોકી, જે યોગધારણામાં રહ્યો થકો એક બાજુથી ૐ એવા એકાક્ષરી બ્રહ્મને જપતો થકો અને સાથે સાથે ૐના મૂળ સ્વરૂપ–મને (એટલે કે અંતરાત્માને) ચિંતવતો થકો, દેહ છોડીને જાય છે તે જરૂર પરંગતિ પામે છે.

અશાશ્વત (એટલે અનિત્ય) એવા પુનર્જન્મને (ફરી જન્મવારૂપ સંસાર ઘટમાળને) પામતા જ નથી.

નોંધ:—

આ વાત ઘણા સાધકોને મીઠી સાકર જેવી લાગશે. જો કશાય પ્રયત્ન વિના માત્ર પ્રભુ સ્મરણ માત્રથી આવું પુનર્જન્મ મટાડનારું શાશ્વત પદ મળી જતું હોય તો તપ, સંયમ, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ, ધ્યાન આદિ સાધનાની તરખડ શા માટે કરવી? પણ તેઓ એક અગત્યની વાત ભૂલી જાય છે. તે એ કે એવી સાધના પછી જ ચિત્તનું ઘડતર એવું થાય છે કે તે એક પ્રભુમાં જ લાગી રહે, નહિતર તો માંકડું મન અને બુદ્ધિના કુતર્કો, હૃદયની ક્ષુદ્ર લાગણીપ્રધાનતા અને ઇંદ્રિયોનું વિષયસુખમાં રાચવું: આ બધું આવીને ઘડીઘડીમાં ડગુમગુ કરી દે. એટલે ચિત્તની ઉત્તમ અચલિત નિશ્ચળતા સાધવા સારુ જ સાધનાની જરૂર છે, અનિવાર્ય જરૂર છે. એ સાધનામાં જો અનાસક્તિ કે ચિત્તસ્થિરતા અથવા આત્મતલ્લીનતાનું ધ્યેય હશે તો એ તપ, ત્યાગ, સંયમ કે ભક્તિ આદિ સાધનોમાંથી રસ પણ મળશે અને વિકારો પણ ટળશે. તેથી પ્રયત્ન પણ અખંડ રહેશે. ભૂલો થશે પણ જાગૃતિ એવી હશે કે ભૂલોને ભૂંસીને બમણા ઉત્સાહથી આગળ વધારશે.

હવે આત્મા અથવા પ્રભુમાં જ એકાગ્રતા ન થાય અને કોઈ બીજા પદાર્થ, વ્યક્તિ, કિંવા દેવમાં એકાગ્રતા થતી હોય તો, તેની સાધના શા સારુ ન કરવી, એ સવાલ થાય છે. જો કે પ્રથમ પ્રથમ આ સાધના અમુક હદે સાવ નકારવા જેવી નથી એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે, પણ શ્રદ્ધાનું બળ વધ્યા પછી તો તે ધોરણ છોડી દેવા જેવું છે. કારણ કે પદાર્થ, વ્યક્તિ કે દેવની ઉપાસનાથી બહુ બહુ તો માત્ર લૌકિક લાભ થાય છે. તે વાત તો રૂપિયો આપીને બદલામાં કાણી કોડી લેવા જેવી છે. એ અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ. છતાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ વળી કહે છે:—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

બ્રહ્મલોક લગી વિશ્વે, છે પુનર્જન્મ અર્જુન;
પણ નથી પુનર્જન્મ, કૌંતેય ! હું મળ્યા પછી. (૧૬)

હે (ઉજળા) અર્જુન ! (બીજી બધી સાધનાને અંતે જે સ્થાન મળે છે ત્યાં સંસાર જ છે. ઠેઠ બ્રહ્મલોક કે જ્યાંથી પરંધામ અત્યંત નજીક જ છે, ત્યાં લગી પણ જઈને ફરી જન્મમરણ તો કરવાં જ પડે છે, એટલે કે બહુ બહુ તો ત્યાં બાહ્યસુખ મળે પણ આધ્યાત્મિક સુખ આગળ તે સુખ સાવ તુચ્છ છે.

ત્યાંનું કાળપ્રમાણ ઘણું બધું લાંબું છે, છતાં જ્યાં કાળ આવ્યો ત્યાં અંત પણ સાથે જ નિર્માયો છે. સારાંશ કે ત્યાં આ પુનર્જન્મ ટળ્યા છે જ નહિ. માટે જ કહું છું કે) બ્રહ્મભુવન લગીનાં ભુવનોમાં પુનર્જન્મ છે, પરંતુ હે કૌંતેય ! મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ રહેતો જ નથી. (તેથી જ કહું છું કે તું મારું–અંતરાત્માનું ચિંતન કર્યા કર.)

નોંધ:—

દિવસ હોય છે. હજાર વાર ચાર યુગો વીતી જાય તેવડો બ્રહ્માનો દિવસ અને તેવડી જ રાત્રિ હોય છે. એ બતાવીને હવે ગીતાકાર કહે છે કે આવડો મોટો કાળ પણ છેવટે તો એનો છેડો જ છે, એમ જ્ઞાનીઓ જાણે છે. તેથી તેઓ એવાં આકર્ષણ આપતાં ભુવનો માટે જરાય લાલસા ધરાવતા નથી.

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्* ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवाऽयं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्याऽन्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्+ ॥ २२ ॥

હજાર યુગનો દા'ડો, જે જાણે બ્રહ્મ દેવનો;
ને એવડી જ રાત્રીય, તે જ્ઞાતા દિન રાતના. (૧૭)
અવ્યક્તથી સહુ વ્યક્તિ, ઊઠે દિન ઊગ્યે અને
રાત્રિ પડ્યે શમી જાતી, તે જ અવ્યક્તમાં વળી. (૧૮)
તે જ આ ભૂતનો સંઘ, જન્મી જન્મી શમી જતો;
પરાધીનપણે પાર્થ! શમે રાત્રે, દિને ઊઠે. (૧૯)

---

* यद् ને ઠેકાણે ગોંડલવાળી પ્રતિમાં 'ये' પાઠાંતર છે તે ઠીક છે.
+ यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् [पाठां०]

તે અવ્યક્તથી અવ્યક્ત, બીજો જે ભાવ શાશ્વત;
નાશ પામે ભૂતો સર્વે, તોયે તે નષ્ટ ના થતો. (૨૦)

અક્ષર તે જ અવ્યક્ત, કે'વાય તે પરંગતિ;
જે પામી ન ફરી જન્મે, તે મારું ધામ છે પરં. (૨૧)

પરં પુરુષ તે લાધે, પાર્થ! અનન્ય ભક્તિથી;
જેની અંદર સહુ ભૂતો, જેથી આ સર્વ વિસ્તૃત.+ (૨૨)

(ભારત!) હજાર યુગ લગીનો બ્રહ્માનો દિવસ છે અને હજાર યુગ લગીની રાત્રિ છે, એવું જેઓ જાણે છે તે દિનરાતના (ખરેખરા) જ્ઞાતા–જાણકાર છે. (વળી પુરાણના શબ્દોમાં કહું તો) એ (બ્રહ્માનો) દિન ઊગતાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિ (જીવની પરા પ્રકૃતિ)માંથી બધી વ્યક્તિઓ જન્મે છે અને પાછી રાત્રિ આવતાં વળી ત્યાં જ તે અવ્યક્ત નામવાળા તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. હે પાર્થ! (તે વ્યક્તિઓ એ જ તે ભૂતનો સમુદાય, માટે) તે જ આ પ્રાણિસમુદાય આમ પેદા થઈ થઈને લય પામે છે. મતલબ કે પરાધીનપણે રાત્રે લય પામે છે અને પાછો દિન ઊગ્યે ઊપજે છે. (ઉપર જે અવ્યક્તની વાત કરી) તે અવ્યક્તથી પણ બીજો વળી પર અવ્યક્ત ભાવ છે. જે બધાં ભૂતો નાશ પામવા છતાંય આ ભાવ શાશ્વત હોઈને કદી કોઈ સંયોગોમાં નાશ પામતો નથી. (અરે પરંતપ!) તે જ અવ્યક્તને 'અક્ષર (નામે સંબોધાય છે) કહ્યો છે, અને તેને જ પરંગતિ પણ કહેવાય છે. મારું પરંધામ પણ એ જ છે અને એને પામ્યા પછી ફરી ફેરા ફરવાપણું (એટલે કે પુનર્જન્મ કરવાપણું) રહેતું નથી.

અહો પાર્થ! તે પરંપુરુષની પ્રાપ્તિ અનન્ય ભક્તિથી (અવશ્ય) થાય છે. જેની અંદર સહુ ભૂતો રહ્યાં છે, જેના વડે આ બધું વિસ્તર્યું છે. (અથવા જેની અંદર સર્વ ભૂતો રહ્યાં છે, જ્યાં બધુંય પ્રતિષ્ઠિત છે.)

નોંધ:—

જૈનસૂત્રોમાં પણ દેવોનાં મોટાં આયુષ્ય બતાવવા ખાતર મહાન

+ જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે સહુ. [પાઠાં૦]

રૂપકો મૂકવામાં આવ્યાં છે, દા. ત. જુગલિયા નામના મનુષ્યોના વાળ ખૂબ બારીક હોય છે, તેને કચરી કચરીને એક મહા કૂવામાં ભર્યો હોય ને તેમાંથી સો વર્ષે માત્ર એકજ વાળ કાઢતાં કાઢતાં કૂવો પૂરો થાય, તે કાળ કરતાંય અસંખ્યાતગણું દેવાયુષ્ય હોય છે અને દેવોની ક્ષણ એટલે અહીંનાં હજારો વર્ષ. આમ અથાગ કાળનું આયુષ્ય છતાંય તેનો અંત તો ખરો જ. એટલા કાળ લગી મહાવૈભવ ભોગવ્યો હોય છતાંય મોત આવે, ત્યારે એ દેવેન્દ્રને લાગે અહા ! મેં તો માત્ર પૂરું રસચટકુંય ન લીધું ! મતલબ કે સાંસારિક સુખવૈભવોની પરાકાષ્ઠા અને તે પણ અથાગ કાળ લગી હોવ છતાં દેવોની આ દુર્દશા છે તો પછી મનુષ્યના ભોગ અને સ્વલ્પ આયુષ્ય એની આગળ શા વિસાતમાં! આમ વિચારવાથી પણ મનુષ્ય સાંસારિક લાલચને વશ ન થાય કે તેથી ચેતતો રહે તો તે વિચાર ખૂબ ઉપયોગી છે.

બ્રહ્મદેવનાં રાત્રિદિન જાણવાનો હેતુ એ જ કે બ્રહ્મદેવ દેવેંદ્ર હોય તો એને પણ મૃત્યુ હોય જ, એમ જાણીને વૈરાગ્યમય રહે તે જ જ્ઞાની, એમ શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહેવા માગે છે.

બ્રહ્મલોકનો દેવેંદ્ર તે જ બ્રહ્મા. સૃષ્ટિકર્તા તરીકે એક પ્રજાપતિ તરીકેની એને વિશે કલ્પના કરવામાં આવી છે. કલ્પના સ્વયંભૂ છે (પોતાની મેળે થાય છે,) માટે એનું નામ 'સ્વયંભૂ' પણ છે. સંહિતા અને પુરાણોમાં હિરણ્યગર્ભ તરીકે પણ ઓળખાવાય છે. પરં અક્ષરબ્રહ્મને સૃષ્ટિકર્તાની ભાંજગડમાં નથી નાખવામાં આવતા. પણ આમને નાખ્યા છે તે રૂપક છે. કારણકે કલ્પના સૃષ્ટિનો મૂળ કર્તા બ્રહ્મ છે. તે દૃષ્ટિએ સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મ ભલે ગણાય, વસ્તુતઃ તે પ્રપંચ માત્રથી ભિન્ન છે. તે પરં અક્ષરતત્ત્વને સંસાર સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી. ગીતાએ પણ પાંચમા અધ્યાયમાં એ જ

કહેવાય છે. મુક્તાત્માઓનું અપુનરાવૃત્તિવાળું ધામ કહે છે તે જ પરમપદ પણ કહેવાય છે, એ શાશ્વત છે.

સંસારના બધા ભાવો અસ્થાયી છે, પણ એ સદૈવ સ્થાયી છે. ગીતાજીએ પણ એજ કહ્યું કે ભૂતો નાશ પામવા છતાં એની પાછળ કાર્ય કરી રહેલો શાશ્વતભાવ–અક્ષરરૂપ પરમાત્મભાવ કદી નષ્ટ થતો નથી. "એની અંદર સર્વ ભૂતો સમાય છે અને જે થકી આ બધું વિસ્તર્યું છે" એનો અર્થ એ કે સર્વ ભૂતોની શક્તિ એક બાજુ મૂકીએ અને માત્ર એ પરમાત્મભાવની શક્તિ એક બાજુ મૂકીએ. તો સોમાં જેમ નવાણું સમાઈ જાય તેમ સમાઈ જવાની વાત ખરી જ છે. પ્રથમની શક્તિમાં સંખ્યાબળ ઘણું છે, પણ સાથે સંસાર સંબંધ હોઈને એની સૂક્ષ્મ શક્તિ ઘણી નથી. જ્યારે બીજી શક્તિમાં સંખ્યાબળ નથી. તે માત્ર એક જ તત્ત્વ છે પરંતુ તેમાં શક્તિ અનંત છે, કારણ કે સંસાર સંબંધ તેને શોષી શકતો નથી. આપણે [illegible] શકીએ છીએ કે જે શક્તિ એક સત્યાર્થીમાં હોય છે તે કરોડ અસત્યાર્થીમાં નથી હોતી. અને તેથી જ સંખ્યા-[illegible] તો સિદ્ધાંત પાસે નમવું જ પડે છે. વળી ખરી રીતે [illegible] સંખ્યામાં પણ જે ચૈતન્ય શક્તિવાળું દેખાય છે, તે [illegible] પણ સત્યાર્થીપણે જણાય છે તે પણ એ પરં આત્માની [illegible] આભારી છે. માટે તેને લીધે જ આ બધું છે એમ પણ [illegible] નહિ, કે 'એ પરંતુ [illegible] આ બધું [illegible] છે કે જે સર્વવ્યાપક છે. [illegible] પરમાત્મરૂપ છે [illegible] નહિ. [illegible] માટે જ્ઞાન દૃષ્ટિએ [illegible] સર્વવ્યાપક છે [illegible]

કારણભૂત છે. જીવમાં પણ જ્ઞાન છે. તો જ જગતમાં તે ભાગ લઈ શકે, ભલે પછી એ જ્ઞાન મોહાવરણને લીધે અજ્ઞાનરૂપ હોય!

આ રીતે બરાબર સુમેળ મળી રહે છે. એ પરંધામ અનન્ય ભક્તિથી મળે છે એ તો સમજાયું. હવે શ્રીકૃષ્ણ મુખે એક નવી વાત કહેવાય છે:

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥
नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ॥ २७ ॥

જે કાળમાં મરી યોગી પામે જન્મ અજન્મને;
તે કાળનેય ભાખીશ, ભરત શ્રેષ્ઠ! હું હવે. (૨૩)

અગ્નિ જ્યોતિ દિને શુક્લે, છ માસે ઉત્તરાયણે;
તે કાળમાં મરી પામે, બ્રહ્મને જન બ્રહ્મને. (૨૪)

કૃષ્ણપક્ષે નિશિ ધૂમે, છ માસે દક્ષિણાયને;
મૂઓ પામી શશી જ્યોતિ, ફરી તે યોગી જન્મતો. (૨૫)

શુક્લ કૃષ્ણ ગતિ આ બે, જગતની શાશ્વતી કહી;
એકથી થાય છે મુક્તિ, પુનર્જન્મ બીજી થકી. (૨૬)

આ બેય માર્ગનો જ્ઞાતા, યોગી કોઈ ન મોહતા;
માટે તું સર્વ કાળે થા, યોગથી યુક્ત અર્જુન! (૨૭)

(હે ભારત! હજુ તને એક વાત કહેવી રહી ગઈ છે. કેટલાક લોકો કાળને જ જગબંધન અને જગમોક્ષનું મહાકારણ માને છે. જો કે તેમાં સત્ય છે ખરું પણ તેવું એકાંતે નથી, કાળ પણ સાપેક્ષ કારણ જ છે. હું તો કાળનો અર્થ ગતિ જ કરું છું: ધોળી ગતિ અને કાળી ગતિ. ધોળી ગતિ તે બ્રહ્મનો માર્ગ અને કાળી ગતિ એ બહુ બહુ તો આગળ વધીને પણ ચંદ્રલોકનો માર્ગ–દેવગતિનો માર્ગ. ઊંચામાં ઊંચી દેવગતિ મળે તોય ફરીને જન્મવું તો પડે જ, માટે તે માર્ગ છોડી દેવા જેવો છે, અને પ્રથમનો ઊજળો માર્ગ લેવા જેવો છે. આટલું જ્ઞાન પણ યુક્ત યોગી જ્ઞાનીને જ હોય છે, બીજા જ્ઞાનીને હોય અને ન પણ હોય! એટલે એવું પણ બને કે આખી જિંદગી બ્રહ્મની સાધના કરી હોય પણ દૃઢ ન હોવાથી મરણ બગડી જાય, મોહમાં પડી જવાથી મરણ બગડી જાય છે. તેથી જ મારું વારંવાર જે કહેવું છે કે 'તું યોગયુક્ત થા' તેનું રહસ્ય તું સમજી શકીશ. એ વિષે હું શું કહું છું તે સાંભળઃ–

જે કાળે મરણ પામનાર યોગીઓ પુનર્જન્મ નથી પામતા તે કાળનું સ્વરૂપ હવે હું તને કહીશ, તે સાંભળઃ—

અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસ (પૈકીનો એક માસ એ બધો ઉત્તમ કાળ ગણાય છે.) તે કાળે મરણ પામેલો બ્રહ્મજ્ઞાની (હું અગાઉ કહી ગયો તેવા અક્ષર) બ્રહ્મપદને પામે છે.

પરંતુ ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના છ માસમાં મરણ પામનાર યોગી (બહુ બહુ તો) ચંદ્ર લોકે જઈને પણ અંતે તો (ફરી જન્મે છે) પુનર્જન્મ પામે જ છે.

આ કાળી અને ધોળી એ બે (અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની) જગતની શાશ્વતી (પરાપૂર્વથી અનાદિ અનંત) બે ગતિ (બે રસ્તા) મનાયા છે. એકવડે મુક્તિ, અને બીજા વડે પુનર્જન્મ પમાય છે. (અર્થાત્ જ્ઞાનથી અને અજ્ઞાનથી સંસાર પમાય છે.)

હે પાર્થ ! આ બે માર્ગને જાણતો છતો યોગી કોઈ (ક્યાંય) મોહાતો જ નથી માટે જ કહું છું કે, હે અર્જુન ! તું સર્વ કાળે યોગયુક્ત થા.

નોંધ:—

અમુક જૈન આચાર્યો કાળદ્રવ્યને સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી માનતા, તે એ દૃષ્ટિએ કે સર્વ ક્ષેત્રમાં કાળદ્રવ્ય નથી, છતાં જૈનસૂત્રોમાં કાળદ્રવ્યનું જ્ઞાન છે ખરું, પણ સૂર્ય–ચંદ્રની ગતિ અને પદાર્થ તથા વ્યક્તિના ઊપજવા–વિણસવા અને રહેવા પર એનો આધાર છે. ત્યાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે ખરું કે અમુક ક્ષેત્રે અમુક કાળે જ મોક્ષ મળે. પરંતુ એક મહાવિદેહ નામનું ક્ષેત્ર છે, તે સ્થળે સદાય ચોથો આરો–સુંદર કાળ–હોય છે. એટલે ત્યાં કોઈ કાળે મોક્ષને પ્રતિબંધ નથી, જ્યારે બીજાં ભરત ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોમાં તો અમુક કાળ સિવાય–પ્રાયઃ અપવાદ સિવાય–મોક્ષ નથી. પરંતુ આ બધુંય અનુભવ ગમ્ય છે. વસ્તુતઃ કોઈપણ ક્ષેત્રે કે કોઈપણ કાળે મોક્ષનો પ્રતિબંધ ન હોય, તેમ કોઈપણ ક્ષેત્રને કે કોઈપણ કાળને એકલા મોક્ષનો ઈજારો પણ ન હોય. ખરી વાત તો એ છે કે એ કાળ અને એ ક્ષેત્ર આ દેહમાં જ છે અને મોક્ષધામ અને પરંબ્રહ્મ પણ દેહમાં જ છે. સતત યુક્તયોગપણું જોઈએ.

મરતી વેળા જીવ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી જાય તો જરૂર મોક્ષ થાય, અરદનના ઉપલા કોઈ ભાગમાંથી જાય તો દેવગતિ થાય, એથી નીચેથી જાય તો મનુષ્યગતિ થાય, એથી પણ નીચેના ભાગમાંથી જાય તો તિર્યંચગતિ થાય અને એથી પણ નીચેના ભાગમાંથી જાય તો નરક ગતિ થાય. આવું અનેક પ્રકારનું કથન હોય છે પણ તે સુદ્ધાં એકાંતે યથાર્થ નથી.

જ્ઞાની પુરુષોએ આ બધું કોઈને કોઈ હેતુપૂર્વક કહ્યું હોય છે એમાં સંશય નથી. યથાર્થ તત્ત્વ ગમે તે હોય પણ જે નિત્ય નિરંતર આત્મયોગી છે, તે મરે છે ત્યારે યોગ્ય કાળ, યોગ્ય ક્ષેત્ર, યોગ્ય સ્થાન

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

માટે જેને મરણ વખતે સારી સ્થિતિ જોઈએ, તેણે જીવનમાં પણ તેવી સ્થિતિ નિત્ય નિરંતર રાખવી જોઈએ. આટલો જ ગીતાકારનો કહેવાનો મુખ્ય આશય છે. જેઓ શુક્લ પક્ષમાં મરે તે ઊંચી ગતિ જ પામે અને કૃષ્ણ પક્ષમાં મરે તે નીચી ગતિ પામે એવી એકાંતિક માન્યતા બાંધી ન લેવી જોઈએ. જીવનમાં ગમે તેમ વર્તે તેટલા માત્રથી અને મરતી વેળા રામનું નામ સંભારે કે સાંભળે કે તુલસીનું પાન મુખમાં મૂકે તેટલા માત્રથી કાંઈ સદ્ગતિ થાય નહિ!

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

વેદો વિષે ને તપ, દાન, યજ્ઞે,
બતાવ્યું છે જે ફળ પુણ્ય કેરું,
આ જાણી યોગી સહુ તે વટાવે,
ને મેળવે ઉત્તમ આદિ સ્થાન. (૨૮)

(હે ભારત! માટે જ મેં વેદ, તપ, દાન અને યજ્ઞના ફળ પરત્વે તને નથી પ્રેર્યો કારણ કે એનું ફળ તો યોગથી સહેજે સાંપડે છે, પણ એ માર્ગે તો આત્મયોગ મળે અને ન પણ મળે. માટે જ ફરીને કહું છું કે) યોગી પુરુષ (આ રહસ્યને) જાણીને વેદોમાં, યજ્ઞોમાં, તપોમાં અને દાનોમાં જે પુણ્ય ફળ બતાવ્યું છે, તે સર્વને વટાવીને સૌથી ઉચ્ચ કોટિનું પરંધામ (આત્મલક્ષ્ય કાયમ રાખી) મેળવી લે છે.

નોંધઃ—

આનો અર્થ એ નથી કે કોઈ વેદ, યજ્ઞ, તપ કે દાન તરફ

જ કરે. પણ જેઓ ઓંકાર એ સાધનને પકડી મરણ સમય સુધી જ જાય છે, તેમને આ લાગુ છે. ખરો યોગી અર્થમાં તો યજ્ઞી, દાની, તપસ્વી અને વેદવેત્તા હોય જ છે. તેમાં યજ્ઞ, દાન, તપ, અને વેદ કેવા પ્રકારનાં હોય છે તે વાત ૩ જીજા ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ચૂકી છે.

મતલબ કે તે વેદધ્વનિ પરથી પરાયણ નથી કરતો પણ ધર્મમય યું અને લોકસેવારૂપી યજ્ઞ જરૂર કરે છે. પોતાની અંતરની પશુતા, માનવતાને એ જરૂર ભિનાવે છે. એ સુપાત્રે દાન જરૂર કરે છે, પણ હૃદયની શુદ્ધિ માટે, નહિ કે અભિમાનને પોષવા કે બદલાની ફ્રિ. માત્ર કર્તવ્ય માનીને તે જગતને બધું આપી દે છે. જગતના આત્માને ખાતર એ સર્વ સમર્પણ કરે છે, એ જ રીતે વાસનાને રવા એ તપ જરૂર કરે છે, પણ માપ રાખીને. ક્રોધપૂર્વક તામસી કે આસક્તિ રાખીને એ તપ નથી કરતો. એ મુખથી ભણે છે પણ | સાથે ગણે પણ છે એટલે કે જીવનમાં જ્ઞાનને ઉતારે છે. માત્ર તેને જ કંઠસ્થ કરી ગોખેથી બબડાટ ગોખતો જ નથી પણ સત્યમય ન જીવે છે. આમ આવી રીતે લોકો એને વેદવેત્તા, દાની, સ્વી કે અગ્નિહોત્રી કહે કે ન કહે; કર્મકાંડી કહે કે ન કહે પણ રા અર્થમાં તો તે અધ્યાયનો વિષય છે. સમુદ્રમાં જેમ સરિતાઓ ાય છે પણ સરિતામાં સમુદ્ર નથી સમાતો, તેમ આત્મયોગમાં , દાન, યજ્ઞ અને વેદવિદ્યા સમાય છે, પણ એવા એકાદ સાધનમાં કંઈ આત્મયોગ નથી સમાઈ જતો.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अक्षरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

'ૐ તત્ સત્' એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી, ઉપનિષદો પૈકી બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં અક્ષરબ્રહ્મયોગ નામનો આઠમો અધ્યાય પૂરો થયો.

આઠમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

સાતમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો વિષય વિચારાઈ ગયો એટલે સહેજે પ્રશ્ન થયો કે એ બધું જ્યાંથી છે, જેના થકી છે તે મૂળ તત્ત્વ કયું ? એ મૂળ તત્ત્વનું નિરૂપણ મુખ્યત્વે હોવાથી આ અધ્યાયનું નામ 'અક્ષરબ્રહ્મયોગ' પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉચિત જ છે એવી આપણને ખાત્રી થઈ ચૂકી છે.

"પાંચ તત્ત્વ અને ત્રણ ગુણ રૂપી સુતરના મસાલાથી માનવીની શરીર રૂપી ચાદર વણાઈ છે," એમ કબીર સાહેબ બોલ્યા છે, તેમ ગત અધ્યાયમાં અપરાપ્રકૃતિના મસાલાથી અને જીવરૂપ પરા પ્રકૃતિના યોગથી ભૂતમાત્ર શરીરીનાં ઉત્પત્તિ વિનાશ થાય છે એટલી વાત તો આપી દીધી. અહીં એ વાતનો સુંદર વિસ્તાર છે. હવે આપણે આ અધ્યાયમાં જે વિચારી ગયા છીએ તેને જ સંક્ષેપમાં ફરીને યાદ કરી લઈએ.

આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપ લઈએ તો આમ લઈ શકાયઃ (૧) અક્ષર સ્વરૂપ, (૨) અધ્યાત્મ સ્વરૂપ અને (૩) કર્મસંગી જીવસ્વરૂપ.

પ્રથમનું સ્વરૂપ ધ્યેય માત્ર છે. તે સ્વરૂપનું જ્યાં સંપૂર્ણ ભાન છે, ત્યાં સંસાર નથી, પુનર્જન્મ નથી, કશું નથી.

બીજા સ્વરૂપમાં જીવ પોતે કર્મસંગી બનવાથી 'ઊપજે છે.' 'મરે છે' એવા પર્યાયોનો કર્તા–ભોક્તાપણાનો આસ્વાદ જાણે છે, છતાં તેના મૂળ-સ્વરૂપને સાવ કદી વિસરી જતો નથી. એ સાંભરણ એ સ્થિર ભાવ અથવા સ્વભાવઃ આ ભાવને આધ્યાત્મિક સંજ્ઞાથી ઓળખાવવામાં આવે છે. દેહધારીમાં એ અધિયજ્ઞ રૂપે રહે છે. આજ સ્વરૂપે

શ્રીકૃષ્ણ સ્થિતપ્રજ્ઞ–યુક્તયોગી–પણે ગીતામાં ગણાવી રહ્યા છે. એમનું જે પરંધામ છે તે તો અક્ષર જ છે, જે ઉપર કહ્યું તે એટલે કે એ તો બ્રહ્મ ધોમરૂપ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસાર સાથે કશાય સંબંધવાળું નહિ તે અક્ષર પણ સંસાર સાથે સંબંધવાળું હોવા છતાંય નિર્લેપ સ્વરૂપ તે સ્વભાવ. એને આત્મજ્ઞાન કહો કે અધ્યાત્મ કહો તે સરખું જ છે. આ સ્વરૂપ પરથી અવતારવાદની કલ્પના અને સંસારનાં ઉત્પત્તિ, લય અને સ્થિતિવાળાં તત્ત્વોના અધિષ્ઠાતા તરીકે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની કલ્પના આવી રહે છે.

ત્રીજું સ્વરૂપ અધિભૂત અને અધિદૈવતનું મિશ્રણ છે. ભૂત અને જીવનો સંગમ. આ સંગમરૂપ કાર્યનું નામ વિસર્ગ છે અને એ બન્ને તત્ત્વોને છૂટાં પાડીએ તો એક અધિભૂત અને બીજું અધિદૈવત પણ કહેવાય. આ બે તત્ત્વોનું મૂળ તે શુદ્ધ આત્માને તાબે રહેલી બે પ્રકૃતિઓ. એક અપરા અને બીજી પરા. પ્રથમની પ્રકૃતિ આત્માથી બિલકુલ નિરાળી છે. બીજી સાવ નિરાળી નથી. પણ આ બેય છૂટાં રૂપે ત્યારે જ ઓળખાય છે કે જ્યારે જીવ અધ્યાત્મ. ભૂમિકા–સ્વભાવ ભાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આવું ભેદ–વિજ્ઞાન તે જ સાચું વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન. પણ છેવટે તો અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સિવાય છૂટકો જ નથી ત્યારે જ એ બેય એક છૂટી પડીને, એક સ્વરૂપ મોક્ષ પામે અને બીજી જડમાં મૂળ જડપણે વિલીન થાય.

અંતકાળ લગી જો સ્વભાવ જ જ્ઞાન રહે, તો આ અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય. એ અક્ષર બ્રહ્મ એ જ પરમપદ. તે જ દિવ્ય પરમ પુરુષ. તે જ અપુનર્જન્મા ગતિ–અથવા મોક્ષગતિ. જૈનસૂત્રો પ્રમાણે તે જ મુક્તિશિલાપરનું સિદ્ધિ સ્થાન. એને જ વેદોમાં અક્ષર શબ્દની સંજ્ઞાથી ઓળખાવ્યો છે. અરૂપી પદાર્થોમાં આકાશ સહુથી સૂક્ષ્મ છે, પણ તે સૂક્ષ્મથી પણ એ જ સૂક્ષ્મ છે. અને પરમ અરૂપી

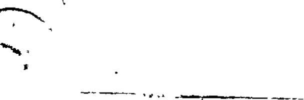
અનુભવગમ્ય છે. સૌના આધારરૂપ છે, છતાં એને કોઈનો આધાર લેવો પડતો નથી. આ દૃષ્ટિએ જનો—એમે અનુશાસન કર્તા ભલે કહે પણ તે તો એથી પણ પર છે, પુરાતન છે, સદા પ્રકાશમય છે, સદા અખંડ આનંદમય છે. એવા પદને મેળવવા માટે કોણ ન ઝંખે?

સત્ય, તપ, જપ, તેમાંય ખરું તો બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, પ્રેમ, ભક્તિ, યોગ, વિદ્યા, એ બધું એને મેળવવા સારુ છે. અંતકાળે એ ધ્યેયરૂપ રહે તો પછી બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા નથી અને સ્વરૂપ મોક્ષ સંભવે છે, પરંતુ અંતકાળે શરીર, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત બધાં વ્યગ્ર બની જવાનો ખૂબ સંભવ છે. તેવી કારમી પળોમાં એવું ધ્યેય તો જ રહે કે જો પહેલેથી એવો મહાવરો સહજ થઈ ગયો હોય. આવો મહાવરો થઈ જવો એનું જ નામ અભ્યાસયોગ. ચિત્તની અનન્ય ભક્તિ વિના, આત્મજ્ઞાન અને સત્કર્મ કૌશલ્ય વિના એવો અભ્યાસયોગ સુલભ નથી માટે જ શ્રીકૃષ્ણજી પોતાના શિષ્યને પોતાના શરીરમાં રહેલા શુદ્ધ આત્મા સ્વરૂપરૂપી અધિયજ્ઞમાં તદ્રૂપ થવા માટે અનન્ય ભક્તિવાળા યોગનું નિત્ય નિરંતર અનુસ્મરણ કરવા સૂચવે છે. જો કે ચિત્તની એવી સ્થિતિ લાવવા માટે સાધક ગમે તેનું શરણ અને ગમે તે સાધનો લઈ શકે છે. દા. ત. ઇંદ્રિયોનાં દ્વારો રોકવાની, મનને હૃદયમાં રોકવાની અને પ્રાણને તાળવે રોકવાની ક્રિયા કરીને પણ પરંતત્ત્વ માટે પ્રયત્ન કરી શકાય છે. બોલવામાં જપ તરીકે માત્ર ૐ (પ્રણવ)નો ઉચ્ચાર કર્યા કરે અને સાથે સાથે અંતરાત્માનું ભાન રાખ્યા કરે તોય પરંગતિ પામી શકાય. અંતરાત્માનુ અનુસંધાન તો પ્રત્યેક ક્રિયામાં જોઈએ જ, એ ન હોય તો તો પોપટ જેમ રામ રટે છે, તેવું જ થાય.

આત્મજ્ઞાનનો યોગ સિદ્ધ થયો, એટલે મૃત્યુ સુધર્યું જ સમજવું. બાકીનો માર્ગ તો પુનર્જન્મનો માર્ગ છે. બ્રહ્મભુવન લગીનાં બધાં ભુવનોમાં ગએલા જીવો માટે બાહ્યસંપત્તિ ગમે તેવી અજબ મળે, પરંતુ પુનર્જન્મ તો એને શિરે ચોંટેલો જ છે. અહો! બ્રહ્મભુવનનો દિવસ અને રાત કેવડાં મોટાં! હજાર જુગનો દિવસ ને હજાર જુગની રાત, જ્યારે સૃષ્ટિમાં સૃજન અને પ્રલય થાય છે. પણ એ પ્રલયમાં પણ જીવની—જ્યાં લગી એનો કર્મ સાથે સંગ છે, મોહ સાથે સંબંધ છે, અજ્ઞાનનો પડદો સામે છે, સાં લગી—અપુનર્જન્મ દશા છે જ નહિ.

અહો કેવી ખૂબી છે! જ્યારે પ્રલય થાય ત્યારે લાગે કે જાણે સંસાર છે જ નહિ, પરંતુ સૂક્ષ્મરૂપે તો ઊભો જ છે. જેમ ચલન્-ચિત્રની ગડી કરેલી ફિલ્મમાં જાણે કશું નથી એમ દેખાય પણ જ્યાં યંત્ર ચાલુ કરી ગડીને છોડવામાં આવે કે પછી જોઈ લો પડદા ઉપર એનો વિસ્તાર, અપાર લીલા! બસ સૃજન અને પ્રલયનું પણ તેમ જ છે. એકવેળા તે અવ્યક્ત દેખાય છે, એ અવ્યક્તમાંથી વ્યક્તિઓ થતાં વાર લાગતી નથી. એટલું ખરું કે જીવ ન ભળ્યો હોય તો આમાંનું કશું થાય નહિ, પણ જીવરાજભાઈ માયાની મોહિનીના ગુલામ બની રહ્યા હોય ત્યાં લગી અટકે જ કેમ? માટે જ કહ્યું કે એ અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત એવા અક્ષરબ્રહ્મનું ધ્યાન જીવને લાગવું જોઈએ કે જે સનાતન ભાવ કદી નષ્ટ થતો નથી! ભૂતભાવ નષ્ટ થાય છે. પરંતુ નાશવંતની પ્રીતિ છે, તેટલી અનાશવંત પ્રત્યે પ્રીતિ નથી. તેથી જ સંસાર ભ્રમણ થાય છે.

જે ત્રણ સ્વરૂપની વાત કરી તેમાંનું ત્રીજું સ્વરૂપ એવું છે કે એ બે સ્વરૂપ એમાં શમાઇ જાય છે, આથી જ એમ કહેવાય છે કે એને લીધે જ જગત ટક્યું છે. વાત પણ ખરી છે. એકલું અસત્ય

તા દર્શન
[ધ્યાય ૯ મો]

ઉપોદ્‌ઘાત

પ્રથમના અધ્યાયોમાં સમત્વજ્ઞાન, કર્મકૌશલ્ય અને આત્માનો મા હતો. પછીના અધ્યાયોમાં 'મારું આ' 'મારું તે' 'મને' પ્રયોગો વધુ આવવા લાગ્યા. ગત અધ્યાયથી 'હું' પ્રયોગ શરૂ છે. અહીંથી વાચક ગીતાનો ઝોક દામુકો ફરી જતો ઈ શકશે.

(૧) જે શ્રીકૃષ્ણ પહેલાં એક સારથિ હતા, પછી (૨) જે કૃષ્ણ એક પ્રેરક સન્મિત્ર બન્યા, ત્યારબાદ (૩) જે શ્રીકૃષ્ણ એક થયા અને (૪) ત્યાર પછી જે શ્રીકૃષ્ણ એક પરંબ્રહ્મ લક્ષી કનિષ્ઠયોગી બન્યા હતા તે જ શ્રીકૃષ્ણ હવે પોતે અક્ષર બ્રહ્મથી ુ અક્ષર બ્રહ્મ પરમાત્મા હોય એમ બોલવા લાગે છે. જગતમાં ઈ પણ તત્ત્વ, પછી એ જડ હો કે ચેતન હો! પણ ત્યાં જે વ, સુંદર કે સત્ય, અગર સૌભાગ્ય, શુભ, રસિકતા, ઓજસ, રતા કે વિભૂતિ નજરે ચડે ત્યાં પોતાનું તેજ છે એમ જ માનવું મ અર્જુનના મન પર ઠસાવે છે.

'वासुदेवमयं सर्वम्' એ સૂત્રને અહીં 'હું જ સર્વ કંઈ છું' રીતે નિરૂપે છે. નવમો, દશમો અને અગિયારમો એ ત્રણે ધ્યાયોમાં આ વાતનું પૂરેપૂરું સમર્થન છે. જે આપણે વિસ્તારથી ાગળ જોઈશું.

આ વાંગીને સાધક ન ગોટાય કે ન ભ્રમમાં પડે! સાધક-શિષ્યની શ્રદ્ધાને આકર્ષવાની એક સમર્થ સદ્‌ગુરુની આ એક અજોડ કળા છે. એ તો આપણે જોઈ જ ગયા છીએ કે અર્જુન માટે જ્ઞાન પછી શ્રદ્ધા નહિ, પણ શ્રદ્ધા પછી જ્ઞાન સહેલું હતું. કર્મ-કૌશલ્ય પછી ભક્તિ નહિ પણ ભક્તિ પછી કર્મકૌશલ્ય સહેલું હતું. હમેશાં ભક્તહૃદયમાં વીરતાનો ખપ પડે, માથું મેલી કામ કરવાનો ખપ પડે, એ બધા ગુણો અર્જુનમાં હતા. નડતર માત્ર મનની ચંચળતાનું હતું અને તે ચંચળતા શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાથી જાય એમાં નવાઈ નહોતી. એવી શ્રદ્ધા એને શ્રીકૃષ્ણ પર જ હતી એટલે એ શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાને પોતા પરત્વે કેંદ્રિત કરવાને માટે જેમ પોતાને ' અંતરાત્મ–સ્વરૂપ ' તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમ હવે ' પરમાત્મ સ્વરૂપ ' તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. જગતનું સર્વ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન 'પોતાને' જાણવાથી જણાઈ જશે, એમ બતાવવા ખાતર આખા જગતના પોતે જ એક માત્ર સ્વામી છે એમ શ્રીકૃષ્ણ ગુરુદેવ બોલશે, અને તેનો અર્થ એટલો જ કે જડ–ચેતનનો ભેદ તો જીવ એકને જાણે એટલે આપોઆપ જણાઈ જ જાય છે, અને તે એક રૂપ આજે તો અર્જુન સામે શ્રીકૃષ્ણ જ હતા. એટલે ગીતાકાર એ જ પાત્રને પરમાત્મા તરીકે બતાવશે. એમને અર્જુનને યુદ્ધ તરફ પ્રેરી જવો છે, ભયંકરતા અને છેવટે પ્રેમ તરફ પ્રેરી જવો છે એટલે અદ્‌ભુત સ્વરૂપ પણ બતાવશે. અર્જુનને ઠેકાણે દુર્યોધન હોત તો યુદ્ધ નિવૃત્તિનો જ માર્ગ શ્રીકૃષ્ણજી બતાવત, કારણ કે એને પક્ષે આ યુદ્ધ અધર્મ્ય જ હતું. વળી એના કરતાં કોઈ જુદો સાધક હોત તો કંઈ ત્રીજું જ બતાવત, પણ એ ત્રણે જુદીજુદી ક્રિયાની દોરવણી પાછળ પણ સિદ્ધાંત તો એક જ છે. એટલે સાધક તો એ રીતે જ સમજે કે શ્રીકૃષ્ણરૂપ પોતામાં બેઠેલો અંતરાત્મા પોતાની દિવ્ય વિભૂતિ જિજ્ઞાસુ મનને બતાવે છે. અને ગૂંચવણ વખતે પોતા માટે કયો માર્ગ કલ્યાણ કરે છે,

તે સુઝાડી દે છે. શું એ વાત ખરી નથી કે જેવી આંખ, તેવું જ સઘળું દેખાય ? તો પછી એ વાતને આમ જ શા સારુ ન ઘટાવી શકાય કે અર્જુનને મન શ્રીકૃષ્ણ એક જ શ્રદ્ધેય પાત્ર હોય તો એની આંખે એ પરમાત્મા જ છે ! સામેનું દશ્ય કેવું છે એ તો દ્રષ્ટા પર જ આધાર રાખે છે. અને જો દ્રષ્ટાની આંખે દેખાતું દશ્ય 'પરમાત્મા' છે તો એ એને માટે પરમાત્મા જ છે. શ્રીકૃષ્ણ તો એક યોગી ચૈતન્યવંતી વ્યક્તિ છે પણ જડ ખોખું હોય તોય શું ? અર્જુનની આંખે જે જોશે એને શ્રીકૃષ્ણ અંતરાત્મા, પરમાત્મા અને જગતનું સર્વસ્વ દેખાશે જ. અને એક શિષ્ય પણ પોતાના ગુરુ તરફ એ ભાવે જોશે તો એ ગુરુમાં પણ એને ઉપલું સર્વસ્વ દેખાશે જ, પછી ભલે ગુરુએ પોતે એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી હોય કે ન કરી હોય એ જુદી વાત છે. શ્રદ્ધાનો મહિમા એટલો બધો ગૌરવવાળો છે કે જે અનુભવે જ સમજાય. પણ શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોનું અનુકરણ કોઈ ગુરુ કરે તે પહેલાં પોતાની ભૂમિકાનો સો વાર વિચાર કરે. પરંતુ કોઈ શિષ્ય અર્જુનના શિષ્યપદનું અનુકરણ કરે તો તેમાં કાંઈ વાંધો નથી, એટલું જ આપણે આ ઉપોદ્‌ઘાતમાં કહેવા માગીએ છીએ. આટલું કહ્યા પછી આ અધ્યાયમાં વિદ્યાનું જે ચરમ અને ઉત્તમ રહસ્ય શ્રીકૃષ્ણ મુખે ઉમળકાપૂર્વક કહેવાયું છે, તે જોઈએ.

*

नवमोऽध्यायः

અધ્યાય નવમો

श्रीकृष्ण उवाच।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા :—

પરં ગૂઢ કહું આ તો, અસૂયાહીન તને, ખરે!
વિજ્ઞાનયુક્ત જે જ્ઞાન, જાણી છૂટે અશુભથી.
વિદ્યાને ગુહ્યનો રાજા, છે આ પવિત્ર ઉત્તમ;
પ્રત્યક્ષ ગમ્ય ને ધર્મ્ય, આચર્યે રહેલું અક્ષય.
આ ધર્મના અશ્રદ્ધાળુ, જે પુરુષો પરંતપ!
મને પામ્યા વિના તે તો, મૃત્યુ સંસારમાં ભમે.

તું અસૂયા [illegible] છો, માટે તને અનુભવવાળું પરંગૂઢ
આપીશ, જે જાણીને તું અશુભથી–અકલ્યાણકર કર્મથી બચી જઈશ
જ્ઞાન, વિદ્યાઓમાં રાજા સમું છે તેમ ગૂઢ વસ્તુઓમાં પણ રાજા જેવું
ની પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે તેવું ધાર્મિક

હે પરંતપ ! આ ધર્મને વિષે જેમને શ્રદ્ધા નથી, તેઓ મને ન પામતાં મૃત્યુવાળા સંસારમાર્ગમાં ભમ્યા કરે છે.

નોંધઃ—

'અનસૂય' વિશેષણ અર્જુનને હેતુપૂર્વક લગાડવામાં આવ્યું છે. જે દ્વેષીલો, ઇર્ષ્યાળુ અગર છિદ્ર જોનારો શિષ્ય કે સાધક હોય તેને ગુપ્ત જ્ઞાન પચતું નથી. એ મનુષ્ય સ્વભાવ છે કે જ્યાં ફાયદો વધુ દેખાય, અને ચોખ્ખો ફાયદો દેખાય ત્યાં ઝટ દોડે, તેમ અર્જુન શિષ્યને આકર્ષે તેવાં એ ગુપ્ત જ્ઞાનનાં વિશેષણો છે. અને વાત છે પણ તેમ જ. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ વિદ્યાઓનો અને રહસ્ય માત્રનો રાજા જ છે. વળી પવિત્ર પણ છે. સર્વોત્તમ પણ છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કરતાં પવિત્રપણા કે ઉત્તમપણામાં કોઈ ચડિયાતું નથી જ. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ એક એવું રોકડિયું ધાર્મિક ધન છે કે જેમાં પરલોકનો ઉધારી વાયદો છે જ નહિ. જે ક્ષણે અને જેટલું જે સાધક ઓળખે, તેટલું તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ દેખાય. દા. ત. અક્રોધ એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન છે તો એનું ફળ પણ પ્રત્યક્ષ જીવનમાં દેખાય જ છે. વળી આચરવામાં સહેલું અને સુખેથી (તે) આચરી શકાય તેવું છે, અને આચર્યા પછી એ નષ્ટ પણ થતું જ નથી. માત્ર શ્રદ્ધા પૂરેપૂરી અખંડ જળવાઈ રહેવી જોઈએ.

મતલબ કે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ન હોય તો જે અનુભવી જ્ઞાનની ગૂઢ વાત અર્જુન પાસે શ્રીકૃષ્ણ મુખે કહેવાય છે, તેનો અર્થને બદલે અનર્થ થઈને પ્રભુપ્રાપ્તિ કે આત્મપ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, પરંતુ વારંવાર મૃત્યુ પામવું પડે તેવી સંસારી દશા થાય. આવી ભયંકર ચેતવણી જેમ અર્જુનને પક્ષે ઉપયોગી છે, તેમ વાચકને પક્ષે પણ ઉપયોગી જ છે. અદોષદૃષ્ટિ એટલે છિદ્ર શોધક દૃષ્ટિને દૂર રાખી ગુણગ્રાહી-પ્રેમાળ પૂજ્ય દૃષ્ટિ. કેવળ શ્રદ્ધાળુપણે

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते ॥ १

કલ્પક્ષયે બધાં ભૂતો મારી પ્રકૃતિમાં જતાં;
કલ્પના આદિમાં પાછાં સર્જું કૌંતેય ! તેમને.

નિજ પ્રકૃતિ આધારે, જન્માવું હું ફરી ફરી;
પ્રકૃતિ વશ આ આખો ભૂતસંઘ પરાધીન.

ધનંજય ! મને તોય તે કર્મ બાંધતાં નથી,
તે કર્મોમાં અનાસક્ત, ઉદાસીન સમો રહું.

પ્રકૃતિ મારી સત્તાથી સર્જે છે સચરાચર;
એ કારણે જ કૌંતેય ! રહે છે ફરતું જગત. (

(હે કુંતીના પુત્ર) કૌંતેય ! કલ્પના અંતકાળમાં બધાં ભૂતો (
ચક્ષુથી દેખાતાં નથી, પણ મેં અગાઉ કહેલી તે) મારી પ્રકૃતિમાં લય
છે, અને ફરીને કલ્પના પ્રારંભમાં તેમને હું પેદા કરું છું.

(પણ વળી હું પેદા કરું છું, એનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પેદા કરે છે,
રખે માની લેતો ! હું એટલે અહીં પરાઅપરા પ્રકૃતિનો સ્વામી સમ
પણ તે સુદ્ધાં) નિજપ્રકૃતિને આધારે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) સરજું
(કેમકે જેમનું હું સર્જન કરું છું તે) આ આખો ભૂતસમૂહ પ્ર
વશ હોવાને લીધે (જન્મવાની મરવાની ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો
પરાધીન છે.

(અહીં તને શંકા થશે કે તો તો પછી તમે પ્રપંચમાં પડી
અથવા તમે જેવો કહો છો તેવો તે આત્મા સૃષ્ટિકર્મના બંધનમાં પડી
પણ તારી શંકા અસ્થાને છે. જો, સમુદ્રનાં પાણી ઉપર ગમે તેવા પર
થાય તેથી શું સમદ્રને દુઃખ થાય છે. ના, કારણ કે તે પોતાના ગં
પણાથી ચલિત થતો નથી. તેમ) હે ધનંજય ! તે કર્મો મને બં
થતાં નથી, કેમકે હું ઉદાસીનની પેઠે તે કર્મોમાં આસક્તિ રહિત રહું
(આવી રીતે જે જીવ રહી શકે તે કર્મોથી કદી બંધાતો નથી.)

(હવે તું તો સ્પષ્ટ જ સમજી શક્યો હોઈશ કે) આ જગત પરમાત્માની જેમ ફરી રહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે મારા અધ્યક્ષપણા નીચે પ્રકૃતિ સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિનો પ્રસવ કરે છે।

નોંધ:—

વૈદિકદૃષ્ટિએ ત્રિગુણાત્મક માયા, સાંખ્યદૃષ્ટિએ ત્રિગુણની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિ, ગીતા દૃષ્ટિએ આત્માની પરાઅપરા બે પ્રકૃતિ અને જૈનદૃષ્ટિએ કર્મસંગી જીવને લીધે આ વિશ્વની પરમાણ ચાલે છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરજી મહારાજ વેદાંતની પરિભાષા પ્રમાણે કહે છે:— "કલ્પનાનો અંત આવે કે સંસારનો લય જ છે. કલ્પના જન્મી કે સંસાર જાગ્યો. બાકી વસ્તુતઃ સંસાર છે જ નહિ." ત્યાં જૈનદૃષ્ટિ એમ કહે છે કે જ્યાં રાગ છે ત્યાં જ દ્વેષ છે અને રાગદ્વેષની જોડીથી સંસાર છે. રાગદ્વેષ ગયાં કે સંસાર ટળી ગયો. રાગદ્વેષ આવ્યાં કે સંસાર આવ્યો.

દિગંબર આચાર્યો પણ એનું સમર્થન કરે છે. જ્યાં કષાયનો મોક્ષ, ત્યાં જ મુક્તિ.

જન્મ મરણના મૂળમાં પ્રકૃતિવશપણું છે, તેથી જ અનિચ્છાએ પણ સંસાર ખેડવો પડે છે. જૈનદૃષ્ટિએ કર્મસંગીપણું છે ત્યાં લગી અનિચ્છાએ પણ સંસાર ખેડવો પડે છે. અને કર્મસંગીપણું ટાળવાનો સર્વોત્તમ ઇલાજ અનાસક્તિ છે. એવી અનાસક્તિ આવતી એ ઘણા યુગના અભ્યાસ, વૈરાગ્ય અને સત્પુરુષો તથા પ્રભુની દયા ઉપર આધાર રાખે છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. અહીં પણ એ જ નિરૂપણ છે.

આત્માની સત્તા વિના એકલી પ્રકૃતિ કશું જ ન કરી શકે, એ

પણ ચાહ રામના જેવું છે. કારણ કે આત્માની સત્તા પ્રકૃતિમાંથી ગઈ એટલે તો એ જડ ખોળિયું બની ગયું. તે શું કરી શકે? તે જ રીતે વળી પ્રકૃતિ ન હોય તો એકલું ચૈતન્ય પણ શું સંસાર ચલાવી શકે? આથી જેને સાંખ્ય પરિભાષા પ્રમાણે ત્રણ ગુણો કે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે લેશ્યાઓ કહેવામાં આવે છે તે ગીતાના વચન પ્રમાણે પરા પ્રકૃતિ અને અપરા પ્રકૃતિનો વિભાગ સંમત-સંગત જ છે: પણ છતાંય દેહધારી જીવમાત્રમાં ઊંડે ઊંડે એક શુદ્ધ આત્મ ચૈતન્યનો સૂર્ય ઝળહળી રહ્યો જ છે. તે આવરણો આવવા છતાં જરાય ઝાંખો પડતો નથી. થર જામવા છતાંય લોપાતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, એ સ્વરૂપ તે જ 'હું છું' એમ હે અર્જુન! તું જાણી લે અને એ સ્વરૂપને ઓળખીને-સમાઈ જા. પછી કર્મલેપ કશો જ નહિ લાગે અને અંતે મોક્ષ પામીશ. સાધકે પણ તે જ સ્વરૂપની ઝંખના કરી અંતે મોક્ષ મેળવી લેવાનો છે.

હવે આ સ્વરૂપની આડો જે પડદો છે અને જેથી અજ્ઞાનીઓ એ પરં સ્વરૂપ નથી ઓળખી શકતા, તે વિષે કહે છે:-

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता ॥ १२ ॥

ભૂત મહેશ્વરી મારો પરંભાવ ન જાણતા
મૂઢો, મનુષ્ય દેહે હું રહ્યો એને ઉવેખતા. (૧૧)
વૃથાવાંચ્છુ, વૃથાકર્મી, વૃથાજ્ઞાની, અબૂઝ તે:
મોહ પ્રકૃતિને ચોંટયાં, રાક્ષસી તેમ આસુરી. (૧૨)

(વહાલા ભારત!) ભૂતમાત્રના મહેશ્વરરૂપ મારા પરં ભાવને નથી
[illegible] શકતા. ([illegible]

રહેલા (એવા) મને ઉવેખી નાખે છે, મારી અવગણના કરે છે, મારી ઉપેક્ષા કરે છે. (નવાઇની વાત તો જો. આમ ખરી વસ્તુની અવજ્ઞા કરવી અને પાછી નિત્ય સુખની અભિલાષા રાખવી એ બેયનો મેળ જ ક્યાં મળે ? એટલે) એમની આશા અફળ જાય છે. એમનાં કર્મ અર્થ વગરનાં બને છે. એમનું જ્ઞાન મિથ્યા જ્ઞાન નીવડે છે. (તેને લીધે) તેવા અબૂઝ લોકો મોહમાં રાખનારી રાક્ષસી કે આસુરી પ્રકૃતિનો જ આશ્રય લઇને રહેલા દેખાય છે.

નોંધઃ—

આ બન્ને શ્લોકોનો અર્થ આવો છેઃ ભૂતમાત્રમાં જે કંઇ તેજ છે, તે તેજના પરમપુંજ અને તદ્દન નિર્લેપ એવા (અગાઉ કહેવાઈ ગયેલા) પરમાત્મભાવને જે ઓળખે છે, તે જ પોતામાં—એટલે કે મનુષ્યની કાયામાં રહેલા હું સ્વરૂપ—અંતર્યામી—અંતરાત્માને ઓળખી શકે છે. (અહીં મનુષ્યની કાયા એટલા સારુ લીધી કે તે કાયાનું બંધારણ જ એવું છે કે જેમાં મોક્ષે લઈ જઈ શકે તેવાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ સાધનો સહેજે રહે છે. એટલે જેણે પરમાત્મભાવ ન પરખ્યો, તે તો મનુષ્યમાં રહેલા અંતર્યામીની ઉપેક્ષા કરે એ દેખીતું છે. અને આત્માની ઉપેક્ષા કરે છતાં કર્મ, વિદ્યા અને આશા વિના તો એનાથી રહેવાય નહિ, કારણ કે હસ્તી, જ્ઞાન અને આનંદ એ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે. પણ તે મૂર્ખાઓ જે કર્મ કરે તે નિષ્ફળ જાય, જે વિદ્યા શીખે તે વિઘ્નરૂપ થાય, જે આશા સેવે તે કાં તો પહેલેથી જ અર્થ વગરની હોય અને કાં તો છેવટે અફળ જાય. એટલે એનું મન ભ્રમિત થાય અને પછી મોહ પમાડનારી રાક્ષસી અથવા આસુરી પ્રકૃતિને વળગીને ચોંટી જાય.

આ આખો દોયડો આમ છે. એટલે મોહથી છૂટનારે સૌથી પ્રથમ પરંભાવને લક્ષ્યમાં રાખી, મનુષ્યકાયામાં રહેલા ચૈતન્યની (જનસેવા તે પ્રભુની સેવા—એમ ગણીને) સેવા કરવી ઘટે. તો જ તેની આનંદની આશા ઠગારી ન નીવડતાં સફળ થાય, ક્રિયા પણ

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

એક કિન્તુ મહાત્મા તો દૈવી પ્રકૃતિમાં રહ્યા;
પાર્થ ! ભજે મને જાણી, ભૂતનો આદિ અક્ષરી. (૧૩)
નિરંતર ગુણો ગાતા, યત્નવંતા, દૃઢવ્રતી;
ને મને ભક્તિથી વંદી, નિત્ય યોગી ઉપાસતા. (૧૪)
ને જ્ઞાનયજ્ઞથી બીજા યજ્ઞ સેવે બહુ રીતે;
અદ્વૈતે દ્વૈતરૂપે કે, બહુ રૂપે રહ્યા મને. (૧૫)

પરંતુ હે પાર્થ ! ભૂતનો આદિ (એટલે કે પોતે અનાદિ) અ
અવિનાશી એવા મને (અંતરાત્માને) જાણીને દૈવી પ્રકૃતિમાં રહેલા મ
મહાત્માઓ તો અનન્ય ચિત્તથી (એકનિષ્ઠાથી મને) ભજે છે.

હમેશાં (મારામાં જોડાયેલા) નિત્યયોગીઓ નિરંતર મારું કીર્ત

કરે છે. દૃઢ વ્રતો ધારણ કરીને ખૂબ મથે છે અને ભક્તિપૂર્વક નમન કરતા થકા મને ઉપાસે છે.

વળી બીજા જ્ઞાનયજ્ઞથી ભજીને અદ્વૈતરૂપે. દ્વૈતરૂપે અને (કોઈ) બહુરૂપે (એમ બહુપ્રકારે) રહેલા મને (મારા સ્વરૂપને) ઉપાસે છે.

નોંધ:—

ઉપરના ત્રણે શ્લોકમાંનો ભાવ આ પ્રમાણે છે: જે પરમાત્મા ભણી લક્ષ્ય રાખે છે, એની પ્રકૃતિમાં દિવ્યતા આપોઆપ ઊતરે છે. એવા મહાત્માઓ અનાદિ અનંત એવા આત્માને અનન્યભાવે ભજી શકે છે. અથવા તો જે દૈવી પ્રકૃતિના સાત્ત્વિક સદ્ગુણોનું સેવન કરે છે એને પ્રભુ તરફનું લક્ષ્ય આપોઆપ પ્રગટે છે.

પ્રભુપ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગ:—

(૧) કર્મયોગ, (૨) જ્ઞાનયોગ અને (૩) ભક્તિયોગ. પણ અહીં એ બતાવ્યું છે કે એ ત્રણે માર્ગનો સમન્વય હોવો જોઈએ.

કર્મયોગીમાં ભક્તિ દ્રવ્યથી અને ભાવથી એટલે કે બોલવામાં અને સાથે સાથે દૃઢ વ્રતો ધારણ કરવામાં પણ ભક્તિ હોવી જોઈએ. જૈનસૂત્રોમાં વ્રતો આરાધતાં પહેલાં તીર્થંકરાદિનું સ્તવન આવે જ છે.

એ જ રીતે જ્ઞાનયોગીને પણ ભક્તિ અને કર્તવ્ય બન્ને ત્રાજવાં સામે રહેવાં જોઈએ, નહિ તો એ શુષ્ક જ્ઞાની થઈ જાય.

એ જ રીતે ભક્તને જ્ઞાન અને કર્મયોગ બન્ને સિદ્ધ હોવાં જોઈએ.

બીજી વાત એ કે પરમાત્મા એક છે, બે છે, અને અનેક પણ છે. જે રીતે ભજો તે બધું સાચું છે, આવું જ્ઞાની જાણી શકે છે. આમ કેવી રીતે ઘટે તેનો વિચાર કરીએ:—

(૧) અનાદિ, અનંત અને સર્વગત મહેશ્વરભાવ એ પર આત્મભાવ અથવા જ્ઞાન તો એક જ છે. એટલે જ્ઞાનભાવે આત્મા એક છે.

(૨) જીવભાવ એટલે આત્માની આસક્તિજન્ય દશા અને છતાં ઉપલી નિર્લેપ દશાનું એ પડદા પાછળ સ્થાયીપણું છે માટે એ રીતે આત્મા બે છે.

(૩) જીવભાવને લીધે જુદાંજુદાં શરીરો ધારણ કરેલા જીવો સંસારમાં દેખાય છે, તે દૃષ્ટિએ આત્મા અનેક છે.

આ રીતે જોનાર સમજી જ શકે છે કે પાપીનો તિરસ્કાર કરવો એ આત્માનો ધિક્કાર કરવા બરાબર છે, એટલે તે પાપીના પાપને ધિક્કારે છે, પણ પાપીને ધિક્કારતો નથી. એ આપણે અગાઉ કહી જ ગયા છીએ. આવું કરનાર માણસ નમ્ર અને પ્રેમી બનીને તે પાપીની શ્રદ્ધા પોતા તરફ વાળે છે તથા એને પુણ્યશાળી બનાવીને જગકલ્યાણ સાધે છે. આત્મકલ્યાણ તો તે સાધે જ છે. આથી એના જીવનમાં સત્કર્મો હોય છે, સહજ જ્ઞાન હોય છે, અને ભક્તિ પણ હોય છે જ.

હવે આત્માનું સ્વરૂપ અગર તો શ્રીકૃષ્ણજી પોતે વિશ્વમુખી કઈ દૃષ્ટિએ અને કેવી રીતે છે તેનો આકાર સમજાવે છેઃ—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च× ॥ १७ ॥

શ્રૌત, યજ્ઞ તથા સ્માર્ત, યજ્ઞ હું, યજ્ઞ દ્રવ્ય હું;
સ્વધા હું, અગ્નિ હું, મંત્ર હું, ઔષધ હું આહુતિ. (૧૬)

× वेद्यं पवित्रमोंकारोऽथर्व ऋक् साम च यजुः (पाठां०)

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જેટલી સત્યતા કે સાત્ત્વિકતા છે તેટલી કદર તો છે જ. તેઓ એ સાધનની છેક ઉપેક્ષા કરતા નથી, તેમ એ સાધનને જ જળોની જેમ વળગી રહેવાનું કહેતા નથી. મતલબ કે દ્રવ્યયજ્ઞો, એમને ક્ષમ્ય જ છે. પણ અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ગીતાના યજ્ઞમાં ઘી અથવા બીજાં તેવાં દ્રવ્યો હોમાય છે. જો કે અગાઉ એ તો વિચારાઈ જ ગયું છે કે દ્રવ્યયજ્ઞમાં પણ ઇંદ્રિયસંયમાદિ યજ્ઞો જ મુખ્ય છે. એટલે પશુયજ્ઞ કરે છે, તેમને તો ગીતાનો લગારે ટેકો નથી, ઊલટો વિરોધ જ છે. એ હવે ફરીફરીને કહેવાની જરૂર જ નથી.

પવિત્રમાં પવિત્ર જાણવા લાયક કોઈ ચીજ હોય તો તે કેવળ આત્મા જ છે એ બીના પણ ઉપર કહેવાઈ ગઈ.

પાઠાંતરમાં ચાર વેદો છે અને મૂળમાં ત્રણ વેદો છે, એટલે જો પાઠાંતરવાળી પ્રતિ મૂળ કરતાં પહેલાંની હોય તો પાછળથી કોઈ ગીતા-સંશોધકે અથર્વવેદ કાઢી નાખ્યો હોવો જોઈએ. કારણ ત્રણવેદોનો જ ખરો મહિમા છે. અથર્વવેદમાં તો જાદુઈ અભિચાર મંત્રો જ ખૂબ આવે છે. અને જો પાઠાંતરવાળી પ્રતિ મૂળ કરતા અર્વાચીન હોય તો અથર્વવેદની ઉત્પત્તિ છેક જ છેલ્લા કાળમાં થયેલ હોવી જોઈએ. ગમે તેમ હો ! પણ ગીતાકારને ત્રણ વેદો જ વધુ માન્ય છે એ તો આ જ અધ્યાયમાં હવે આવનાર વીસમા શ્લોક પરથી સહેજે સમજાશે.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

ગતિ, સ્વામી, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ, શરણું, સખા;
ઉત્પત્તિ, પ્રલયસ્થાન, નિધાન, બીજ અવ્યયી. (૧૮

ત્રિવેદી જે સોમપા પાપમુક્ત,
પૂજી યજ્ઞે સ્વર્ગ માગે હું પાસે;
પામી તેઓ પુણ્ય સુરેન્દ્રલોક,
દેવો કેરા ભોગવે દિવ્યભોગ. (૨૦)

તે વિશાળા ભોગવી સ્વર્ગલોક,
મૃત્યુલોકે પેસતા પુણ્યનાશે;
વેદોકેરા ધર્મમાં એમ રાચ્યા,
તે ભોગેચ્છુ 'આવજા'ને જ પામે. (૨૧)

હે પરંતપ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદનાં કર્મ કરનારા ત્રિવેદી સોમ રસ પીનારા, પાપમુક્ત થયેલા તેઓ યજ્ઞ દ્વારા મને પૂજીને (મારી પાસે) સ્વર્ગને માગે છે. એટલે તેઓ પવિત્ર એવા દેવલોકને પામીને સ્વર્ગમાં (દેવોના) દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે. (પણ હે પાર્થ! આત્મપ્રાપ્તિના સુખ આગળ એ સુખ કેટલું બધું તુચ્છ છે! અને એવા ક્ષણિક સુખનું છેવટનું પરિણામ શું? તું જાણે છે? સાંભળ કહું:) તેઓ ઉપર કહેલા તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પણ પુણ્ય ખૂટે કે તુરત પાછા મૃત્યુલોકમાં પ્રવેશ કરે છે. (આમ બિચારા) વેદત્રયીના ધર્મમાં રાચેલા તેઓ, ભોગના વાંછુકો (રહે-ત્યાં લગી) જવું અને આવવું (એ રીતે ભવના ફેરા) કર્યાં કરે છે.

નોંધઃ—

વૈદિક કર્મકાંડોમાં પણ પવિત્રતા તો જોઈએ જ. અગાઉના કાળમાં યાજ્ઞિક અને વૈદિક કર્મકાંડોમાં લોકો બહુ રાચેલા રહેતા, તે કાળની આ વાત છે. તેઓ સોમ વેલાનો રસ પીતા, આપણે એ સોમરસનો અર્થ બ્રહ્મચર્યરસ જ લઈશું તો ઘટશે. કારણ કે જ્યાં જ્યાં શ્રુતિઓમાં સોમરસનું વર્ણન આવે છે ત્યાં "અમુક જ એ રસ પીને પચાવી શકતા" એમ અનેક રીતે ગૂઢ મહિમા ગવાયો છે. છેવટે ઘણીવાર અગાઉ કહેવાઈ ગયો તે જ આ બે શ્લોકોનો સાર

કે કે " જો પવિત્રતા અને શ્રદ્ધાથી પ્રભુને સીધા મળી શકાય, તો પવિત્રતા અને શ્રદ્ધાનો ઉપયોગ જો વૈદિક કર્મકાંડો દ્વારા સ્વર્ગયાચના કરવામાં કરવાનો હોય, તો તેવાં વૈદિક કર્મકાંડોની જરૂર જ શી છે? કારણ કે સ્વર્ગનું ફળ પણ પુણ્ય થકી જ મળવાનું છે અને પાપની શુદ્ધિ વિના પુણ્યપ્રાપ્તિ નથી, તો પાપશુદ્ધિ કરીને પુણ્યલોકના ભોગોને માગવા કે તેવા ભોગોની ઇચ્છા રાખી કર્મકાંડો કરવાં તે કરતાં પાપ દૂર કરી આત્મવિશુદ્ધિથી સીધો પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે જ શું ખોટું? દેવભોગો પણ પ્રભુની કૃપાથી જ મળે છે તો એવા નાશવંત ભોગોને વાંચ્છવા તેના કરતાં પ્રભુ-પ્રાપ્તિના કાયમી સુખને જ કેમ ન ઇચ્છવું?"

કદાચ અહીં પ્રશ્ન થશે, આત્માના ભજનારને પણ ખાવું-પીવું અને શુદ્ધ વ્યવહારને લગતાં સાધનો તો જોઈશે જ ને? તે માટે શું ઇચ્છા ન રાખવી? શ્રીકૃષ્ણજી કહે છેઃ 'લાલસા ન રાખવી, માત્ર ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત રાખવી.' એવી જરૂરિયાતો ધર્મને છોડ્યા વિના સહેજે મળી જ રહે છે. તે વિષે હવે તેઓ પોતે જ કહે છેઃ—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।×
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्* ॥ २३ ॥

કારણ કેઃ—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

× (अनन्याश्च विक्ता मां—पाठां०)
* (यजन्ते विधिपूर्वकम् । पाठां०)

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्यान्ति पितृव्रताः।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्॥२५

મને અનન્ય ભાવે જે, જનો ચિંતવતા ભજે;*
તે નિત્ય યુક્ત ભક્તોનું યોગક્ષેમ વહ્યા કરું. (૨૨)
બીજાય દેવભક્તો જે શ્રદ્ધાયુક્ત યજે વળી;
તેય મને જ કૌંતેય લક્ષે શૂન્યપણેય જે.+ (૨૩)
હું જ છું સર્વ યજ્ઞોનો, ભોક્તા વળી પ્રભુય હું;
ન જાણે તત્ત્વથી તેઓ, ને તેથી લપસી પડે. (૨૪)
દેવવ્રતથી થતા દેવો, પિત્રી પિતૃવ્રતી થતા;
ભૂતભક્તો થતા ભૂતો, ને મારા ભક્ત મદ્રૂપ. (૨૫)

મને જે લોકો અનન્ય ભાવે ચિંતવતા રહીને ભજ્યા કરે છે તેવા મારામાં નિત્ય પરોવાયેલા ભક્તોનું યોગક્ષેમ હું જ વહ્યા કરું છું. (સારાંશ કે એને જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે સહજ નિમિત્તે મળી જાય છે અને એની જરૂરિયાતની ચીજને કોઈ ચોરવું કે લઈ જવું નથી. એવું કુદરતી આંદોલન એની આસપાસ હોય છે. એટલે આજીવિકા ખાતર ધર્મ છોડવો એ તો કેવળ મૂર્ખાઈ છે. પાર્થ ! માની લે કે ધનને ખાતર કદાચ કોઈ ભક્તે લક્ષ્મીજી નામનાં દેવીની ઉપાસના કરી અને બહુ પ્રયત્ને, પવિત્રતાથી, તે પ્રકારની વિધિ આચરતાં, તે પ્રાપ્ત થઈ, તોય એ લક્ષ્મીજી મારાથી (વિષ્ણુથી) ક્યાં જુદાં છે ? કુબેર પણ મારા હાથ તળે જ છે. જો મારી દયા ન હોય તો, એટલે કે આત્માનું તેજ ન હોય તો, ઉપાસનાથી કશું જ વળતું નથી. એમ તો લક્ષ્મીની માળા સહુ ફેરવ્યા કરે, એમને શું મળવાનું ? બાહ્યસંપત્તિની પ્રાપ્તિ તો ફોતરાં જેવી અસાર છે. છતાંય મારું બીજ ન હોય તો ન ફળે. તો પછી હું જે સર્વ કંઈ દાતાર સર્વોપરિ આત્મારૂપ છું તે મને જ કાં ન ભજે ? એટલે જ ફરીથી કહું છું તે યાદ રાખ.) બીજા પણ દેવના ભક્તો જે દેવોને શ્રદ્ધાળુ થઈને પૂજે છે, તેય (પરંપરાએ

* (અજોડ ને વિરાગી જે જનો મને ઉપાસતા);
+ કર્મકાંડ વડે યજે. [પાઠાં૦]

તો) મને જ પૂજે છે, પણ (કૂવાના દેડકાની જેમ કર્મકાંડોમાં પુરાઈને પૂજે છે) એને ખરી સમજણ જ નથી કે હું જ સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા (કઈ રીતે તે આગળ કહી ગયો છું) અને પ્રભુ પણ હું જ છું. મને તેઓ તાત્ત્વિક રીતે (સાચા સ્વરૂપે) ઓળખતા જ નથી તેથી તેઓ કામભોગોની લાલચોમાં લપસી પડે છે.

દેવતાનું વ્રત ધરનારા દેવગતિમાં જાય છે. પિતૃઓને પૂજનારા પિતૃલોકમાં જાય છે. ભૂતના પૂજકો ભૂતગતિમાં જાય છે. પણ મને પૂજનારા તો મારારૂપ જ બની રહે છે. (આટલું જ્ઞાન જેમને થાય તેઓ દેવલોક, પિતૃલોક કે ભૂતલોકને શા માટે યાચે ?)

નોંધ:—

આપણે ૨૨મા શ્લોકમાં જે પાઠાંતર જોયું, તેમાં 'વિરક્ત' પદ છે, તે એમ સૂચવે છે કે પ્રભુનું અનન્ય ભાવે ચિંતન કરનારની સરસ ઓળખાણ એ કે તેઓ વૈરાગ્યમય હોય. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ એ ત્રણે એકજીવનમાં ઓતપ્રોત હોય, ત્યારે પેટ, પહેરણ અને પથારીનો તોટો પડ્યો ક્યાંય જાણ્યો નથી. હા, એવા ભક્તયોગીની કસોટી તો જરૂર થાય છે જ, અને એ કસોટીમાં જોનારને એનું ગમે તેવું દુઃખ પણ પોતાની આંખે દેખાય, પરંતુ ભક્તયોગી તો એવી કટોકટીના પ્રસંગમાં પણ મસ્ત જ હોય છે.

“યોગક્ષેમ, પ્રભુ વહન કરે છે, માટે આપણે હાથ જોડીને બેસી રહીએ અને માત્ર મુખેથી ભજન લલકારીએ કે બેઠા બેઠા રામ-હરિનો જાપ કર્યા કરીએ,” એમ કોઈ માની લે તો અનર્થ થાય. યોગક્ષેમ પ્રભુ વહન કરે છે, એ તો ભક્તને દિલાસો માત્ર છે. જે ખરેખરો યોગી ભક્ત છે, તે તો પોતાનો મુખ્ય આદર્શ જાળવી પ્રામાણિક જાતમહેનત, ખરેખરો વિવેક અને પ્રેમમય-રસમય જીવન બરાબર જીવશે જ, અને એ જાતનું જીવન લોકહૃદયમાં એવું સુંદર સ્થાન જમાવશે કે એવા ભક્તયોગીને પેટ, પહેરણ કે પથારીની ખામી નહિ

[illegible]

દેવના ભક્તોએ તો પરંપરાએ આગળ વધી એટલે જ ... ભોગો બાંધ્યા છે અને તેઓ દેવની ઉપાસનાની ખોડમાં આયુષ્યની અમૂલ્ય પળો આપીને દેવલોકના ક્ષણિક ફળ જેવા ભોગો ભોગવી ફરીને પસ્તાય છે.

તેવીસમા શ્લોકના પાઠાંતરમાં 'વિધિપૂર્વક' એવો પાઠ છે, ત્યાં કર્મકાંડની વિધિ લેવી પડે છે અને મૂળમાં જ્યાં 'અવિધિપૂર્વક' પાઠ છે, ત્યાં અજ્ઞાનપૂર્વક અથવા ભોગાસક્તપણે એવો અર્થ લેવો પડે છે. સિપાઈને રાજા માની એની ગુલામીમાં જકડાવું તે કરતાં રાજાને ઓળખી તેની સમીપમાં બેસવું શું ખોટું? પરંતુ જ્ઞાન-અજ્ઞાનની કસોટી પણ ત્યાં જ છે. અનંત કાળથી લાલચ અને ભયથી ટેવાયેલું મન તરત જ દેવોપાસના તરફ ખસડાય છે. પણ એને ખબર નથી કે દેવના યજ્ઞોનો મૂળ સ્વામી તો આત્મા જ છે. શ્રદ્ધાનું બલિ એને જ ચડે છે.

અહીં વૈદિક દૃષ્ટિએ ત્રણ ગતિ આપી છે :—

(૧) દેવલોક, (૨) પિતૃલોક અને (૩) ભૂતલોક. જૈનસૂત્રોમાં દેવગતિમાં ચાર જાત છે :

(૧) વૈમાનિક (દેવોમાં આ કોટી સર્વોત્કૃષ્ટ છે)

(૨) જ્યોતિષ (ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, અને તારાઓનાં વિમાનમાં રહેલા જ્યોતિર્મય દેવો, એ બીજી કોટીના દેવ છે).

(૩) ભુવનપતિ (આ ઉપલા કરતાં હલકી કોટીના દેવો છે, અને તેથી પણ હલકી કોટીના ચોથા (૪) વાણવ્યંતર દેવો છે. આમાંના બે ઊર્ધ્વલોકમાં છે અને બે મૃત્યુલોકની નીચે છે. હલકા દેવો પાસે હલકા પ્રકારની શકિતઓ હોય છે, પણ તે શકિતઓ પવિત્ર પુરુષના ચરણ આગળ સાવ તુચ્છ છે. અહીં વૈદિક શાસ્ત્રોનો ભૂતલોક તે ભૂત-પ્રાણી નહિ પણ ભૂતલોક તે પિશાચયોનિના દેવોનો લોક.×

એમની ઉપાસના કરનારાઓ એમને મેળવે છે, પણ તેથી જ તો એમને પણ એવું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. પિશાચને સાધનાર પિશાચ જ બની જાય છે. એ દેવેંદ્રો આપણા દેહમાં પણ છે. દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિમાં એનું વર્ણન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર આપશે જ. એટલે ટૂંકી અને ટચ વાત તો એ છે કે, આત્માની છાયા જ જો દિવ્ય દેવો કે મેલડિયા દેવોમાં કામ કરતી હોય, તો એ પડછાયાને પકડવા કરતાં મૂળ પુરુષને જ કાં ન પકડવો,? જે જેને ખરા ભાવે ભજે તે તેવો બને, એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય તેવી જ છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દ્રવ્યે અને ભાવે સમર્પણ કરવાનો સિદ્ધાંત આપી, કર્મથી નિર્લેપ રહેવાની કળા અર્જુનને શીખવે છે. એમાંથી આપણને પણ નવું વિચારવાનું મળશે.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

× આ વિષે સાતમા અધ્યાયમાં વધુ ચોખવટ છે.

[illegible] (૨૬)

[illegible] (૨૭)

[illegible] (૨૮)

(આમ કૌન્તેય ! [illegible] છું. તેમ દેહધારીના દેહમાં પણ અભિવ્યક્ત હું જ છું. [illegible] સમર્પણ કરે છે તે પણ દેહધારીમાં રહેલા મને જ મળે છે. પરંતુ હું સ્થૂળ પદાર્થ સામે જોતો નથી. હું તો કેવળ જોડાયું જ જોઉં છું કે પદાર્થો પાછળનો અભિમાન કેવો છે અને એ પદાર્થ આપનાર અંતરંગ સંયમી છે કે કેમ. આ બે કસોટીમાંથી પસાર થયા એટલે પત્યું. પછી તે ગમે તે ચીજ આપે. તેની મને દરકાર નથી. હું પદાર્થભૂખ્યો નથી, ભાવભૂખ્યો છું. એટલે) ફળ, ફૂલ, પાંદડાં કે પાણી ગમે તે આપે ! (પણ આપનાર સંયમી હોય તો તે) દાન્ત-દમિતેંદ્રિય-આત્માનું લાવેલું હું આરોગી લઉં છું.

(માટે જ તને કહું છું કે) હે કૌંતેય ! તું જે કામ કરે, જે ખાય, જે હોમે, જે આપે, જે તપ આચરે, તે બધું મને અર્પણ કરતો થઈ જા.

એમ કરવાથી તું સારાંનરસાં (શુભાશુભ) ફળ દેનારા કર્મબંધોથી છૂટી જઈશ. અને આવા અંતરંગ ત્યાગરૂપ સંન્યાસ, સમભાવ, તથા કર્મકૌશલ્યરૂપ યોગથી જોડાયેલા આત્માવાળો તું, (સર્વ કર્મોથી અંતે) વિમુક્ત થઈ મને પામીશ. (એટલે કે તારો સંપૂર્ણ મોક્ષ થશે અને તું સંપૂર્ણ આત્મવાન બનીશ.)

દૃષ્ટિઃ—

શબરીનાં બોર રામે પ્રેમથી આરોગ્યાં હતાં. સુદામાના તાંદુલ અને વિદુરની ભાજી શ્રીકૃષ્ણે પ્રેમથી સ્વીકારી હતી.

રામ અને કૃષ્ણ બન્ને વૈદિક ધર્મોના પ્રાણપ્રેરક આત્માઓ છે. ભગવાન મહાવીરે ચંદનબાળાના અભિગ્રહના અડદબાકળાની ભિક્ષા હોંશથી લીધી હતી. સંતભાવ એ હૃદયની પ્રભુતાનું પ્રતીક છે, કારણ કે જેણે પ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે પોતે પ્રભુ છે. એ રીતે સાચા સંત ભાવભૂખ્યા છે, પદાર્થભૂખ્યા નહિ. ઉપરના શ્લોકનો ભાવાર્થ સાર છે. આપનાર અભિમાન હોવો ન જોઈએ, અને સાથે સાથે સંયમી હોવો જોઈએ. અન્યાયથી રોટી મેળવનારનું અનાજ અશુદ્ધ ગણાય. મૂઢ સ્વાર્થનું અનાજ પાપરૂપ ગણાય, અને પ્રામાણિકતાએ મેળવેલ રોટલાનું અનાજ શુદ્ધ અને નિષ્પાપ ગણાય. સંયમ સાથે ભક્તિ પણ હોવી જોઈએ. એટલે ખાવામાં, કરવામાં, આપવામાં કે તપ કરવામાં જો પ્રભુસમર્પણનો આદર્શ હોય, તો એવા આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીને કરેલી ક્રિયા આપોઆપ શુદ્ધ જ થશે. જૈનસૂત્ર દશ.માં કહ્યું છે કે જેણે આત્માને દમી નાખ્યો છે, તેને માટે શરીર એ ભોગદેહ નથી પણ સંયમદેહ છે. એટલે એના બધા યોગો એ ધ્યાન જ હોઈને તે જે ક્રિયા કરશે તે સંવર અગર નિર્જરાની જ હશે. તેનું ખાવું, પીવું, સૂવું, ઊઠવું, બેસવું, બોલવું, વર્તવું બધું જ ઉપયોગ (આત્માની સમીપ લક્ષ્ય રાખીને સતત ટકી રહેવું તે)મય જ હશે, જેથી તેને પાપપુણ્યનાં બાંધેલાં ફળ નથી ભોગવવાં પડતાં, અને તે છેવટે મોક્ષ પામે છે.

જૈનસૂત્રોનાં અહિંસા, સંયમ, અને તપ તે ગીતાનાં સમભાવ, કર્મકૌશલ્ય અને અનન્ય ભક્તિ. ગીતાનો સંન્યાસી તે માત્ર કર્મસંન્યાસી જ નહિ પણ કર્મફળની લાલસાનો ત્યાગી. તે જ રીતે

નોંધ:—

અહીં 'प्रणश्यति' એ પ્રયોગ આવ્યો છે, તે સંબંધે અગાઉ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જ્યારે એ. ક્રિયાપદ આવેલું ત્યાં 'મટવું' અગર 'જુદા થવું' એવા ભાવનો અર્થ મુકાયો છે, તેમ અહીં પણ તે જ ભાવ બંધબેસતો લાગવાથી આપણે તે અર્થ રાખ્યો છે. બાકી તો અનુવાદમાં ચોખવટ આવી જ જાય છે. સુદુરાચારી પણ પોતાની બૂરાઈનો પશ્ચાત્તાપ થયા પછી સત્યશ્રદ્ધા જમાવીને મહાધર્માત્મા થઈ મોક્ષે ગયાનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો જૈનસૂત્રો અને વૈદિક ગ્રંથોમાં છે. ઇતિહાસ પણ મહામૂલી સાખ પૂરે છે. માત્ર વેગ બદલવો જોઈએ. "जे कम्मे सूरा ते धम्मे सूरा" થાય પછી બાકી શું રહે? માત્ર આત્માની કે સત્યની કે સિદ્ધાંતની તાલાવેલી એમના અંતરમાં જાગવી જોઈએ. પછી તો એ શક્તિધર પુરુષો થોડા વખતમાં જ ઘણું મહાન કાર્ય સાધી નાખે છે.

વળી ગીતા આગળ વધે છે અને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા બોલે છે:

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥३२॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, અને શૂદ્રો, ને જે હો પાપયોનિનાં;
તેય પરંગતિ પામે, પાર્થ! આલંબતાં મને. (૩૨)

તો પછી ભક્ત રાજર્ષિ, શુચિ દ્વિજોની વાત શી?
માટે અનિત્ય આ દુઃખી લોક પામી મને ભજ. (૩૩)

ભક્ત પૂજક થા મારો, મન જોડી મને ભમ;
આત્મા યોજી હુંમાં રાચ્યો; મને જ એમ પામીશ. (૩૪)

સ્ત્રી, વૈશ્ય, અને શૂદ્રો; અરે બીજાં પણ જે કોઈ (કર્મના પરિણામે અધમ યોનિમાં–નરકાદિયોનિમાં કે પશુઆદિ યોનિમાં જન્મી) પાપ-યોનિનાં થયાં હોય, તે પણ હે (પૃથાના પુત્ર) પાર્થ ! મારું જ શરણુ સ્વીકારીને–મારો જ આશ્રય લઇને પરંગતિ (મોક્ષગતિ) પામે છે.

તો પછી પવિત્ર એવા બ્રાહ્મણો અને ભક્ત એવા રાજર્ષિઓનું તો પૂછવું જ શું? (તે તો જરૂર મોક્ષગતિ મેળવી જ શકે, માત્ર મારો આશરો લેવાવો જોઈએ.)

(તો હે પરંતપ ! વિચાર તો કર, કે ક્યાં એ મોક્ષગતિનું શાશ્વત સુખ અને ક્યાં આ અનિત્ય એવા માનુષી ભોગોની પાછળનું અસુખ એટલે જ કહું છું, કે) અનિત્ય અને અસુખી એવા આ લોકને પામીને (રાચેલો, તું, એનો મોહ છોડી) મને ભજ.

(સર્વ પ્રકારે મારામાં સમર્પિત થઈ જા) મારામાં મન રાખ. મારો ભક્ત થા. મારો યાચક થા. (મને જ યજ્ઞ માનીને આરાધ અગર પૂજ.) મને નમસ્કાર કર. એમ મારામાં પરાયણ થઈને મારી સાથે તારા આત્માને જોડીને તું મને જ પામીશ.

નોંધઃ—

શિવાજી; આ બીનાનાં સચોટ ઉદાહરણ છે. એથી બ્રાહ્મણો પણ કે
હતા એ ખ્યાલ આવે છે. એ દૃષ્ટિએ સ્ત્રી, વૈશ્ય તથા શૂદ્રને સમા
આધારનું બાહ્યકાર્ય ઓછું હતું. પણ એથી એ ભૂલવા જેવું નથી
એમના અંતરંગ કાર્યથી જ ઉપલા બે વર્ગનું બહિરંગ કા
નભતું હતું. મતલબ કે કોઈનો દરજ્જો ઉચ્ચ કે નીચ હતો એમ
પરથી કોઈ ન માની લે, આ વિષે અઢારમા અધ્યાયમાં વિ
બીના આવશે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુ 'પાપયોનિ' વિશેષણ, સ્ત્રી, શૂદ્ર કે વૈશ્ય મા
નથી વાપરતા, પણ એવા જે વર્ગના જીવો હોય, તેમને માટે વા
છે, અને છતાંય જો એવા પાપયોનિવાળા કે દુરાચારીઓ પણ પ્ર
તરફ વળે તો મોક્ષ પામે છે, એમ કહી સહુને માટે મોક્ષના દરવા
ઉઘાડા મેલી દે છે. તે કોઈને માટે બંધ નથી. કોઈ બંધ કરેલું કે
તો કહેનારના કથનમાં ક્યાંક દૃષ્ટિભેદ છે એમ બતાવે છે.
સાથે સાથે આ પરથી અર્જુનને પ્રેરણા પણ આપે છે કે
એવાનો મોક્ષ હોય તો પછી તારો કાં ન હોય? કારણ કે
ભારતરાજર્ષિ કોટિની પરીક્ષામાં બેસે તો ઉત્તીર્ણ થઈ શકે તે
છે, માત્ર તારે તૈયારી કરવી જોઈએ, અને મોહને દૂર કા
જોઈએ.

અને તે મોહને દૂર કરવા માટે [illegible] [illegible]
[illegible] દશાનો ખ્યાલ આપી, એક બાજુથી [illegible]
[illegible] છે, અને બીજી બાજુ [illegible]
[illegible]

અંતર્યામી માનીને તેમને તન, મન અને સાધન સમર્પી દેવાં–આ બેમાંથી ગમે તે માર્ગ લે; અંતે તો બેય એક જ છે: અર્જુન માટે આ બીજો જ માર્ગ હોઈને શ્રીકૃષ્ણજી પોતા પરત્વે જ 'પ્રભુભાવ' અજબ રીતે ઘટાડે છે. કેવી સરસ શૈલી ! અને છતાંય અનાસક્ત યોગી દશા ! ગીતાકાર એ રીતે ખરેખર સફળ થયા છે. આટલું વિચારીને હવે આપણે આખા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરી લઈએ.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्य-योगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

'ॐ તત્ સત્' એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદો પૈકી બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનાં આ સંવાદમાં રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ નામનો નવમો અધ્યાય પૂરો થયો.

નવમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

સદ્‌ગુરુ અને સુશિષ્યનો આત્મા જ્યારે કોઈ અનેરું તાદાત્મ્ય અનુભવે, અગર અનુભવવાની તૈયારી કરે, ત્યારે નૈસર્ગિક રીતે જે એવો ઉદ્‌ગારપ્રવાહ આ અધ્યાયમાં છલકતો દેખાય છે. અને તેથી 'રાજ વિદ્યા–રાજ ગુહ્યયોગ ' એ નામ આ અધ્યાયને ખૂબ બંધબેસતું છે, એની વાચકને ખાતરી થઈ ચૂકી હશે.

"કેવું રહસ્યજ્ઞાન! જેમાં જાણે ભૂત–પ્રેતલોક, પિતૃલોક, દેવલોક, તેમજ સર્વલોકોવાળું જગત જ દેહધારી માત્ર તથા અંતરાત્મા, પરમાત્મા વગેરે બધું જ સમાઈ જતું હોય ને! નથી ત્યાં વર્ગભેદ, વર્ણભેદ, દેશભેદ કે સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકના લિંગભેદ. નથી હું, તું કે મારું, તારું! આવું કેવળ જ્ઞાનમય જીવન કોણ ન ઇચ્છે!"

"એ જીવનની આરાધના પણ કંઈ મુશ્કેલીવાળી નથી. હાથમાં મહાશિલાઓ ઊંચકીને ધોમધખતી રેતીમાં સખ્ત તાપ નીચે તપ તપતા, કે ઊંધે માથે નીચે ઝળહળતી અગ્નિશિખાનો તાપ ઝીલતા, મહીનાઓ લગી નિરાહારી રહેતા, ખીલાઓ ઉપર આસન જમાવતા, કડકડતી ઠંડીમાં વસ્ત્રવિહીન રહેતા, એવા તાપસોને જે ભાગ્યે જ સાધ્ય થાય, વેદોના (સર્વાંગ અને તે પણ માત્ર પોપટિયું નહિ પણ સદાચારથી ભરેલું જ્ઞાન હોય તેવા) જ્ઞાનીને પણ જે મેળવવા માટે જન્માંતરો કરવા પડે (અને છતાંય કોરો રહિ જાય!), વેદાંતાદિ દર્શનોના અનેક વિદ્વાનને પણ જેની કલ્પના સુધ્ધાં ન આવી શકે, જિંદગીભર ભજન માળા છતાં જેનું બિંદુય ન મળ્યું હોય, એવું એ આત્માજ્ઞાન

શ્રીકૃષ્ણગુરુ, કહે છે તેમ મેળવવું સાવ સહેલું છે, બહુ દૂર નથી. ગૂઢ, છતાં પ્રત્યક્ષ સમજી શકાય તેવું છે. કપોલકલ્પિત નથી કે સ્વપ્ન સમું અસ્થિર નથી પણ શાશ્વત છે. કોઈ મેલી વિદ્યા કે ઉપાસના કરવી પડે તેમ નથી કારણ કે પવિત્રતાથી ભરેલું છે. સર્વોત્તમ છે."

શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું: 'પરંતુ એ રહસ્યજ્ઞાનના પિપાસુ માટે પ્રથમ શરત તો એ છે કે તેઓ શ્રદ્ધાળુ છે ખરા? બીજી શરત તો એ, કે માત્ર ગુણુદષ્ટિવાળા જ છે?"

"આ બે શરત પૈકી એકેયનો અભાવ હોય, તો જે દરવાજાની ચાવી હું આપવા માગું છું, તેને માટે તેઓ નાલાયક છે. છતાં ગોટાવેશને લીધે આવી પડશે તો એ ઊલટા પરેશાન થઈ જવાના. એવાને માટે અગાઉ કહ્યા તેમાંના બીજા ઘણા (કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે) માર્ગો છે. તે માર્ગે જ ભલા થઈને જાય તો સારું, કારણ કે સદ્ગુરુ ઉપર કેવળ પરમાત્મભાવે સર્વ સમર્પણ કરવું, આત્મવિલોપન કરવું, એ એવાને માટે તદ્દન અશક્ય છે."

અર્જુનમાંથી ઉપલી બે શરત પૂરી પડે તેમ હતું, એટલે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી આજે આત્મતેજે ખૂબ ઝળકી રહ્યા હોય એમ દેખાયા. એમણે કહ્યું:—"હું સ્વયં અમૂર્ત છું છતાં અમૂર્તમાં મૂર્ત એવાં ભૂતો રહ્યાં છે. તે એ રીતે કે એનું પોષણ અને ઉત્પત્તિ મારે લીધે છે, એટલે કે મારી અગાઉ કહેવાઈ ગયેલી પ્રકૃતિને લીધે છે. તે રીતે-તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું. કારણકે તેઓ ચાલે છે, બોલે છે, જાણે છે, તે બધું મારે લીધે. માત્ર દેહના એમના માળખામાં આત્મ-હંસલો ન હોય તો એ સડી જ જાય. હવે તું સમજી શકીશ કે હું અમૃત છું, હું સત્ય છું. વળી મારી સાથે આ રીતે રહીને મારું તેજ ઝીલવા છતાં મારા આ પરમ તેજને જેઓ

"અરે કૌંતેય! એમના જરૂરિયાતોના પણ [illegible]
નથી! કારણ કે એમની જરૂરિયાતો એવી અલ્પ બની જાય છે કે સહુને એમના પ્રત્યે આપોઆપ સદ્ભાવ થવાથી પૂરી પડી રહે છે. ખાવાપીવા માટે પ્રપંચ કરવા પડે છે એ તો અનાર્ય લોકોની દલીલ છે. એવી દલીલ તને છાજે કે?" એમ વચ્ચે જરા ટોણો મારીને વળી શ્રીકૃષ્ણ ગુરુજી આગળ વધ્યા:—

"અહો કુરુશ્રેષ્ઠ! ભક્ત શું આપે, એમ તું પૂછે છે, ખરું? ભોળા રે ભોળા! મને સ્થૂળ પદાર્થોની જરૂર નથી. વૈભવો તો મારા ચરણ ચુંબે છે, પણ મારે એ શું કરવા છે? હું જે ઇચ્છું તે એક માત્ર અનન્ય ભક્તિ. બાકી મારા ભક્ત મારે નિમિત્તે પાંદડાં આપે, ફળ આપે કે પાણી મૂકે, એનેય હું તો મહા મૂલ્યવાન ગણી લઉં. મતલબ કે જેમ મને એ વૈભવો નથી ગમતા, તેમ મારા ભક્ત સંતોને પણ એ નથી જ ગમતા, હું જેમ ભાવનો ભોક્તા છું તેમ તે પણ ભાવના ભૂખ્યા છે, પણ મારું તેજ જેમાં છે, તે સંતોને પરમાત્મા માનીને

લોકો મને પૂજે એમને માટે મેં ઉપર કહ્યું તેમ સાદી વસ્તુઓ આપવી
અને ભાવની મહામૂલી ભેટ ધરવી તોય બસ છે. એટલે એવી સંકા-
પણ કશી જરૂર નથી."

એટલું કહીને વળી શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વર આગળ ચાલ્યા :—

"ઘણીવાર તને કહ્યું, છતાં એકવાર ફરીને કહું છું કે મા
ભક્તિમાં નથી વર્ણભેદ, નથી ધર્મભેદ કે નથી લિંગભેદ. ક
હો, વૈશ્ય હો, શૂદ્ર હો, અરે પાપી હો, તોય શું થયું ?"

"ભરતશ્રેષ્ઠ ! પહેલાં કોઈ સંજોગે મહા દુરાચારી બન્
હોય છતાંય અનન્ય ભાવે મારું શરણ લે, તો તેને સાધુ જ માનવે
કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિ બદલીને અંતે તે સત્ય તરફ વળે, એટ
સૌથી આગળ નીકળી જાય છે. તે આત્મજ્ઞાન માટે માથું મૂકે
તન, મન, સાધન સર્વ સમર્પણ કરી શકે છે. તેવા એ ધર્માત્
તો છેવટે કાયમી શાન્તિ સમા મારા રૂપમાં ભળે છે."

"પાર્થ ! સોગનપૂર્વક કહું છું કે મારાથી મારા ભક્
જરાય જુદા નથી. પવિત્ર બ્રાહ્મણો અને ભક્ત રાજર્ષિઓની મ
કદર છે, કારણ કે પવિત્ર હૃદયના સાચા બ્રાહ્મણો સંસ્કૃતિના સ
ધાર છે અને ટેક ખાતર સર્વસ્વ તજવા તત્પર રહેલા ભક્ત રાજ
ર્ષિઓ જગતની સંપત્તિના રક્ષણહાર છે. તું પણ રાજબીજ
એટલે વીર છે, એથી જ સર્વસમર્પણનો માર્ગ ગ્રહણ કરી
તેમ છે."

"માટે, મારા ખાતર જ બધું કરતો હો, એવું મારામાં આત
વિલોપન કરી નાખ, એટલે તું મને જ પામીશ."

સારાંશ

"સદ્ગુરુ ને પરમાત્મામાં આત્મવિલોપન કરનાર શિષ્ય પરમાત્
જ બને છે" આટલો આ અધ્યાયનો સાર, સાધક સમજે એટ
બેડો પાર !

અધ્યાય દસમો

ઉપોદ્ઘાત

આત્માની અનંત શક્તિ આગળ સર્વ કંઈ તુચ્છ છે, એવો ચમત્કાર બતાવતા આ અધ્યાયમાં આપણે જોઈ શકીશું કે તે કેવી રીતે છે! જગતના આદિમાં શું હતું, અથવા અંતે શું હશે! વચ્ચે શું છે! આ પ્રશ્નપરંપરા સાધક માત્રને થાય છે, તેમ અર્જુનને પણ થાય તે સ્વાભાવિક જ છે. નવમા અધ્યાયમાં જે વસ્તુ સૂત્રરૂપે હતી તે અહીં વર્ણનરૂપથી આવશે. મનુષ્ય સમાજના ઘડવૈયાઓ કોણ અને તેઓએ જે મહાકાર્યો કર્યાં, તેમાં પ્રભુતત્ત્વ કેવી રીતે હતું એ વાત પણ આ પરથી સમજાશે. એટલે જેમ પારલૌકિક સુખ માટે કે આ જગતના સુખવૈભવ માટે આત્મસાધના સિવાયની સાધના તુચ્છ છે તેમ માનવસમાજના કલ્યાણ માટે પણ આત્મસાધના સિવાયની બીજી સાધના તુચ્છ છે, તે સમજતાં, અર્જુન જેમ આત્મસાધના તરફ શીઘ્ર વળે છે તેમ સાધક પણ વળશે. આ અધ્યાયમાં એટલી વિશેષતા જોઈ શકાશે.

હવે શ્રીકૃષ્ણમુખે જ બોલાતાં વચનો પરત્વે આપણે આપણા લક્ષ્યને કેન્દ્રિત કરીએ.

दशमोऽध्यायः

અધ્યાય ૧૦ મો

श्रीकृष्ण उवाच।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ—

સુણ મારું મહાબાહુ પરં વેણ ફરી પણ;
પ્રિય વર્તી તને તો જે હિતેચ્છાથી કહીશ હું. (૧)

હે (મોટા હાથવાળા) મહાબાહુ ! ફરી પણ મારું પરં વચન સાંભળ. (તારું વર્તન મને રુચે તેવું હોઈને તારું હિત જલદી કેમ થાય એવી મને ઇચ્છા થઈ છે, માટે) હું પ્રિયવર્તી એવા તને હિતબુદ્ધિએ જે કહીશ (તે તું બરાબર ચિત્ત દઈને સાંભળજે.)

નોંધઃ—

'પ્રીયમાણ' એવું અર્જુનનું વિશેષણ અહીં ઇરાદાપૂર્વક વપરાયું છે. સદ્‌ગુરુને જ્યારે શિષ્યની પાત્રતા લાગે છે, ત્યારે આપોઆપ એમનાં રહસ્યવચનનો લાભ સુશિષ્યને મળે છે. આવી સદ્‌ભાગી પળો અત્યારે અર્જુનશિષ્યને મળી ચૂકી હતી. અર્જુનનું વર્તન શ્રીકૃષ્ણને વહાલું લાગ્યું. બીજી વાત આ શ્લોકમાં એ છે કે સદ્‌ગુરુ જે કંઈ કહે છે તે શિષ્ય પ્રત્યેની હિતબુદ્ધિથી કહે છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ-રૂપ સદ્‌ગુરુ પોતાની બડાઈ હાંકવા નથી કહેતા પણ અર્જુનના [illegible]ને સમજી એને ઊંચે દોરવા માટે કહે છે.

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

ન જાણે મુજ ઉત્પત્તિ, દેવો કે ન મહર્ષિઓ;
હું જ છું આદિ દેવોનો મહર્ષિનોય સર્વશઃ (૨)

(ભારત!) દેવગણ મારી ઉત્પત્તિને નથી જાણતા, (તેમ) મહર્ષિઓ પણ મારી ઉત્પત્તિને નથી જાણતા. (કારણ કે) દેવો અને મહર્ષિઓનો આદિ બધી વાતે હું જ છું.

નોંધ:—

દેવકોટિ અને મનુષ્યકોટિ, એ બેજ કોટિ ઉચ્ચગતિ ગણાય છે. એટલે અહીં સૌથી ઉચ્ચ કોટિના દેવો અને સૌથી ઉચ્ચ કોટિના મનુષ્યોના અર્થમાં મહર્ષિઓ લીધા છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે તેઓ પણ બુદ્ધિ કે શક્તિથી સંસારના આદિમાં શું હતું, તે જાણતા નથી, તો બીજા શી રીતે જાણી શકે? કારણ કે એ અતિ-પ્રશ્ન છે (પ્રશ્નાતીત છે). ફળ પોતાના મૂળ બીજની ઉત્પત્તિને ન જાણે, તેમ દેહધારી પોતાના મૂળને બુદ્ધિ આદિ સાધનો દ્વારા ન જાણી શકે, કારણ કે બુદ્ધિ વગેરે જે કંઈ સાધનો છે, તે પણ મૂળ આત્માને લીધે જ જન્મે છે અને ટકે છે. તો તે બિચારાં કેમ જાણી શકે? તેમ દેવ-મહર્ષિની પહેલાંનો-આદિથી-રહેલો આત્મા એ ક્યાંથી ઊપજ્યો? અથવા એણે સંસાર ક્યારે અને શા માટે ચલાવ્યો? એ શું જાણી શકે? એટલે જ ખરી વાત એ છે કે, આત્માને આદિ નથી, તેમ તે જન્મ્યો પણ નથી. પરંતુ એના પ્રદેશો આસક્તિ વશ થવાથી આ સંસારની ઘટમાળ ચાલે છે. માટે જ શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે; કે સંસારનો આરંભ ક્યારે, અને શાથી? એ ઝંઝટમાં ન પડતાં આત્મા સંસારી બનેલો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તેને સંસારમુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જ સારો છે:—

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

અજ અનાદિ જે જાણે, લોક મહાપ્રભુ મને;
ને મર્ત્યોમાં અસંમૂઢ, સર્વ પાપો થકી છૂટે. (૩)

મને અજ, અનાદિ અને લોકના મહાપ્રભુ તરીકે જે ઓળખે છે, તે (આ મર્ત્યલોકમાં વસતા) માણસોમાં અસંમૂઢ (એટલે કે જ્ઞાની) છે, અને તે સર્વપાપોથી છૂટી જાય છે.

નોંધઃ—

એટલે જ્ઞાનનો સાર જ આટલો કે આત્મા લોકમાત્રનો મહાપ્રભુ છે, તે કદી જન્મ્યો નથી, માટે તેનો આદિ પણ નથી. આટલો સાર જે પામ્યો, તે મરણમાં નહિ મૂંઝાય, અને નિત્યજીવનનો સતત અનુભવ કરી સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જશે. ભ. બુદ્ધદેવે પણ પોતાના શિષ્યોને એ જ જાતનો જવાબ આપ્યો છે, કે 'આત્મા મૂળે કેવો?' એ જાણવાની ચિંતા કરવા કરતાં જે સાધનાથી આત્મા મળે તે સાધના જ આદરી દો. આપોઆપ આત્મા જડશે.

હવે સવાલ એ થાય છે કે જે અસંમોહ, જ્ઞાન કહ્યું, તે ભાવ કોના? એનો જવાબ આપતાં કહે છે કે તે પણ આત્માના જ ભાવ છે.

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

દમ, શમ, ક્ષમા, સત્ય, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ
અહિંસા, સમતા, દાન, સંતોષ, [illegible] ને તપ. (૪)

[illegible]

ધીરે હું યો જ; ભૂતોના ભાવ એમ

(હે ભારત !) ૧ બુદ્ધિ, ૨ જ્ઞાન, ૩. અમૂ
૬. દમ (ઇંદ્રિયનિગ્રહ), ૭. શમ (મનનો સ
૯.સમતા, ૧૦. સંતોષ, ૧૧. તપ અને ૧૨. દા
સાધનો ૧૫) ભાવ પણ ભૂતોમાં દેખાય છે તે

અને એ જ રીતે યશ-અપયશ, ભય-અભય,
પ્રાણુનાં લેખાં પણ મારા થકી જ (છે. ભવ
જુદાજુદા ભાવો ઊઠે છે, (તે મારે લીધે જ છે.

નોંધ:—

આ બે શ્લોકથી એમ ફલિત થયું, કે
સંપત્તિ આત્મભાવમાંથી જ જન્મે છે. એટલે
તેને માટે એ સહજ છે, અને જેણે નથી જા
દ્વારા પામવો સાવ સહેલો છે. કારણ કે તે
સાધ્યના જ અંશરૂપ છે. દા. ત. અહિંસાના પાલ
તે આત્માના ઘરની જ શાન્તિ હોય છે. સમ
ક્ષણે આત્માનંદ જ મળે છે. ઇંદ્રિયદમન વિ
પ્રસન્નતા મળે છે, તે આત્માના ઘરની જ
સર્વ સાધનો વિષે સમજવું. આથી સાધકે આ
નહિ, પણ હોંસથી આરાધવા માટે તત્પર રહે
આત્મા જ અનુભવાય છે, અને એમને અપ
અપનાવવાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

[illegible]

વળી બીજી વાત આથી એ ફલિત થઈ કે જન્મ છે, માટે જ મૃત્યુ છે; જો સુખની કામના છે, તો જ દુઃખ છે; જો યશની લાલસા છે તો અપયશનું પાસું પણ ત્યાં ખડું છે જ. પ્રશંસાની ખૂજલીનો સ્વાદ ચાખ્યો કે નિંદાની ડાકણની દુર્ગંધનો ટાપશો આવવાનો જ. બીકથી છૂટવા માટે કોઈને માર્યો, કે ભયની ભૂતાવળ આવવાની જ. આમ જોડલાં છે માટે તેમાં—તેવા ભાવોમાં—ન ફસાતાં મુખ્ય ભાવોને સ્મરીને ધ્યેયલક્ષી રહેવું.

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावामानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्वितः ॥८॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम्।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमन्ति च ॥९॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥
तेषामेवानुकंपार्थम अहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

સાત મહર્ષિઓ પૂર્વે, ને ચાર મનુઓ તથા;
જન્મ્યા મારા મનોભાવે, લોક આ જેમની પ્રજા. (૬)

આ વિભૂતિ અને યોગ જાણે જે તત્ત્વથી મુજ;
અડોલ યોગ સાથે તે યોજાય ત્યાં ન સંશય. (૭)

ઉત્પત્તિ સર્વની હું છું, પ્રવર્તે સર્વ હું થકી;
જ્ઞાનીઓ એમ માનીને, મને ભાવભર્યા ભજે. (૮)

ચિત્ત પ્રાણ હુંમાં રાખી, પ્રબોધતા પરસ્પર;
ને કથતા મને નિત્ય, સંતોષે ને રમે વળી. (૯)

સતત આમ તે યુક્ત, ભજતા પ્રીતિપૂર્વક;
તેમને તે દઉં બુદ્ધિ-યોગ જેથી મને મળે. (૧૦)

તેમની જ અનુકંપા, અર્થે અજ્ઞાનનું તમ;
આત્મભાવે રહ્યો ટાળું-તેજસ્વી જ્ઞાનદીપથી. (૧૧)

(અર્જુન ! સાંભળ) પૂર્વે સાત મહર્ષિ અને ચાર મનુઓ મારા મનોભાવે કરીને જન્મ્યા હતા. લોકોમાં આ (બધી) પ્રજા એમની છે. (પરંતુ) આ મારી વિભૂતિ અને યોગને (તત્ત્વથી જાણવા બહુ દોહલા છે. મુખે તો સહુ બોલે અને શાસ્ત્રમાં વાંચી જાય, પણ તેથી શું વળ્યું ? એટલે જ કહું છું, કે) જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે અચળ એવા યોગને પામે છે. આ વાતમાં જરાય સંશય નથી.

સર્વની ઉત્પત્તિ હું છું અને મારાથી જ સર્વ પ્રવર્તે છે, એમ માની જ્ઞાનીઓ ભાવપૂર્વક મને ભજે છે.

(અહો ભારત ! જો તો ખરા, તેઓ કેટલા બધા મારામાં એકાકાર છે !) મારામાં જ ચિત્ત અને મારામાં જ પ્રાણ રાખી એક બીજાને બોધ કરતા, કથતા અને હંમેશાં (સંતોષ ઉપજાવે છે અને પોતે પણ) સંતુષ્ટ અને આનંદિત થાય છે.

મારામાં જોડાયેલા અને

તેમની જ અનુકંપા ખાતર હું (તેમને લિયે) આત્મભાવે થકો અજ્ઞાનરૂપી અંધારાને તેજસ્વી જ્ઞાનરૂપી દીવાથી ટાળી નાખું !

નોંધ:—

કેટલાક ટીકાકારો છટ્ઠા શ્લોક પરથી કશ્યપાદિ પ્રખ્યાત સ ઋષિઓ, સનકાદિ ચાર કુમારો અને ચૌદ મનુઓ એવા અર્થ ! છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ માત્ર સાત કશ્યપાદિ ઋષિઓ અને ચ મનુઓ પૈકી માત્ર સ્વાયંભૂવાદિ મુખ્ય જે ચાર મનુઓ છે, તે જ લે છે. આપણે તો ઉપરના બન્ને અર્થો નીકળી શકે તે રીતે સમ. મૂક્યું છે.

શ્રીકૃષ્ણકથનની મૂળ મતલબ એ છે, કે ખરી રીતે સૃષ્ટિ આદિ છે જ નહિ, છતાં મનના સમાધાન ખાતર દરેક ધર્મે કંઈક કંઈક કલ્પના કરી છે—જેમકે યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મ બાબા આદમે જગતની વ્યવસ્થા કરી. જૈનોમાં આ કાળે નાભિકુલકર પુત્ર ઋષભદેવ નામના આદિ તીર્થંકરે, એ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા ત્યા મનુષ્યસમાજને કર્મકૌશલ્ય શીખવ્યું. વૈદિક ગ્રંથોમાં મનુષ્યવ્યવસ્થ જે ઋષિમુનિઓએ કરી તે વિશે ઉપર કહેવાઈ ગયું. આ જ રી બૌદ્ધ અને પારસી તથા હિંદ અને હિંદ બહારના જૂનાનવ પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં કોઈ ને કોઈ કલ્પના છે જ. તે કલ્પનાનું મૂળ કારણ આત્મા છે. મનોભાવમાં આત્મા રાચે છે, ત્યારે જ સૃષ્ટિ ખડી થાય છે. આ રીતે આત્માએ નિજમનોભાવે એ જગતના વ્યવસ્થાપકો સર્જ્યાં છે.

આનું જ નામ તે વિભૂતિ. વિશિષ્ટ સમાજની રચના તે વિભૂતિ. આત્માને યોગે કરીને થઈ, માટે તે યોગ. આટલું જે જાણે તે એક મૂળગત આત્માને પકડ્યા સિવાય બીજા કોને પકડશે ? ક્યો માળી બીજને મૂકી ડાળીને પકડશે ? આટલું તત્ત્વથી ભાન થાય ત્યારે એ જ્ઞાની ગણાય. એવો જ્ઞાની જાણે જ છે, કે સર્વનું મૂળ આત્મા

એની ચાવી છે, ત્યાં લગી જ છે.

અને આ ઘટમાળ પણ
ટલે તે ભાવમયી એકમાત્ર આત્માને જ વળગે છે.

જેમ પોતાની સગી માની ખબર પડ્યા પછી બાળક બીજા
કોઈને વળગતું નથી, એનું ચિત્ત પણ એમાં અને પ્રાણ પણ એમાં;
તેમ અહીં ચિત્ત—એટલે અંતરંગ શરીર, અને પ્રાણ—એટલે બહિરંગ
શરીર, એમ જ્ઞાની જનોનાં બંને પ્રભુમય બને છે. સારાંશ કે, એના
કર્મમાં પ્રભુ, જ્ઞાનમાં પ્રભુ અને ભક્તિમાં પણ પ્રભુ. એટલે સત્સંગી
સાથેના સત્સંગમાં પણ એને પ્રભુનામ જ ગમે છે. કથા કરે ત્યાં
પણ પ્રભુ. એમાં જ એને આનંદ અને એમાં જ એને પ્રસાદ.

સંસારવિહારી જીવડા બિચારા વિષ્ટાનાં જીવડાંની જેમ
પ્રમોદનાં સાધનો અને વિકૃત વિલાસવર્ધક સ્થળો પસંદ
છે; જ્યારે જ્ઞાનીની દશા ઉપર કહી તેમ, 'તૂહી તૂહી' જ
છે.

જેમ ગીરનિ કહ્યું, તેમ એક ગિરધર જેને સર્વત્ર દેખાય છે,
તે માટે તો 'ભવસાગર પણ સુકાઈ જ ગયો છે.' એટલે જ સતત-
ક્ત અને તે પણ પરાણે નહિ, પ્રીતિપૂર્વક—અંતરની દાઝથી, એવી
ાત કહી છે. તો પછી આવો સાધક અબૂઝ હોય તોય શું થયું
એનું તો ઘરનું તાળું જ ખૂલી ગયું. પછી જ્ઞાનનો શો તોટો
ઉતરે તે સંપૂર્ણ આત્મમય જ બનવાનો. અને આમ જ્ઞાનદીવ
પ્રગટ્યો, પછી અજ્ઞાનરૂપી અંધારું ક્યાંથી રહે?

શ્રીકૃષ્ણજી અહીં ગુરુરૂપે બોલતા હોઈ ને 'હું [illegible]
[illegible] છે. અનુકંપા શબ્દ પણ [illegible]

શબ્દ તો સમકોટિનો છે, એટલે તે આત્માની આત્મા સાથે સહા
ભૂતિના અર્થમાં છે જ્ઞાની શિષ્યનો આત્મા અને ગુરુનો આત
એકતા અનુભવે છે, ત્યાં અનુકંપા શબ્દ વપરાય છે. આ રી
શ્રીકૃષ્ણરૂપી ગુરુ અને અર્જુનરૂપી શિષ્ય, બન્ને એકાકાર થતી જ
છે. અને બીજાપણ ગુરુ–શિષ્ય આમ એકાકાર બને ત્યાં ઘટનું અંધા
ટળી જ્ઞાનપ્રકાશ પથરાઈ જાય છે. પણ આવી દશા, ઉપર કહે
સતત યોગ, પ્રીતિપૂર્વકના ભજન, અનસૂયાભાવ અને શ્રદ્ધાપૂર્
વિના ન આવી શકે.

અહીંથી એક સમર્થ જ્ઞાની પેઠે અર્જુનને પણ ઊર્મિ ઊઠે છે
અને તે કહે છે :

अर्जुन उवाच :—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यम् आदिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
याभिर्विभूतिभिर्लोकान् इमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्।

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

અર્જુન બોલ્યાઃ—

પરંબ્રહ્મ, પરંધામ, ને પરમ પવિત્ર તું;
આદિદેવ વિભુ દિવ્યપુરુષ અજ શાશ્વત. (૧૨)
કહે તને ઋષિ સર્વે, તથા દેવર્ષિ નારદ;
અસિત દેવલ વ્યાસ, ને તું પણ કહે મને. (૧૩)
એ બધું હું ખરું માનું, કેશવ ! જે મને કહે;
તારું સ્વરૂપ ના જાણે, ભગવન્ ! દેવ દાનવો. (૧૪)
સ્વયં આત્માથી આત્માને, તું જાણે પુરુષોત્તમ;
ભૂતોનો ઈશ ને સ્રષ્ટા, દેવદેવ જગત્પતિ ! (૧૫)
જે વિભૂતિથી આ લોકો, વ્યાપી રહે તું દિવ્ય જ;
આત્મવિભૂતિ સંપૂર્ણ, કહેવા જોગ તું જ છો. (૧૬)
કેમ હું ઓળખું, યોગી ! સદા ચિંતવતો તને
ચિંતવા યોગ્ય તું શા શા, ભાવોમાં ભગવન્ હું થી. (૧૭
યોગ વિભૂતિ આત્માનાં, વિસ્તારથી ફરી વદ;
અમૃત સુણતાં તૃપ્તિ નથી થાતી જનાર્દન ! (

હે ભગવન્ ! તું પરંબ્રહ્મ છે, પરંધામ છે, પરમપવિત્ર છે.
ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ અને વ્યાસ તને (સાંખ્ય
... પચીસ તત્ત્વોમાં) પુરુષ, અનંત, દિવ્ય, (જૈનસૂત્રો ...
... નહિ જન્મવાના સ્વભાવવાળા) અને વિભુ
... (તેમ) બોલે છે (

(ઓહો) હે કેશવ! (આથી અને મહેશથી— મહાદેવથી પણ વિશેષ) તું જે મને કહે છે, તે હું સત્ય માનું છું. ભગવન્! તારી અભિવ્યક્તિને દેવ કે દાનવ જાણતા નથી.

હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતભાવન! હે ભૂતેશ! હે દેવના દેવ! હે જગત્પતિ! તું પોતે પોતાના આત્માને આત્માથી જ જાણે છે.

(માટે મારી પ્રાર્થના એ છે, કે) તું જે વિભૂતિને લીધે લોકોને વિષે વ્યાપી રહ્યો છે, તે દિવ્ય આત્મવિભૂતિઓને જ સમગ્ર રીતે મને કહેવા જોગ છો.

હે યોગી! હું હમેશાં બરાબર ચિંતવતો થકો તને કેમ ઓળખું? અને હે ભગવન્! કયા કયા ભાવોમાં તું મારા વડે ચિંતન કરવા યોગ્ય છે?

(આ રીતે) આત્માનો યોગ અને વિભૂતિ, એ બન્નેને હે જનાર્દન! (દુષ્ટતાના હણનાર અગર જનકલ્યાણના કરનાર) તમે ફરીથી કહો, કારણ કે એ અમૃતને સુણતાં મને તૃપ્તિ થતી જ નથી.

નોંધઃ—

નારદ ઋષિ મર્ત્યલોકમાં અને દેવલોકમાં પણ જા-આવ કરતા, માટે એમને દેવર્ષિ કહેવાયા છે. બીજા તે કાળના ઋષિઓમાં અસિત, દેવલ અને વ્યાસ એ પણ મોટા ઋષિઓ હતા. (જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ દેવલને વ્યાસજીનું વિશેષણ ગણે છે, અન્ય ઋષિ નહિ.) આ ઋષિઓ આજ લગી અર્જુનને જે સ્વરૂપની વાત કરતા, તે જ સ્વરૂપ શ્રી કૃષ્ણગુરુએ સ્વમુખે કહ્યું, એટલે અર્જુનને પૂરી પ્રતીતિ થઈ, કે શ્રીકૃષ્ણનાં બે સ્વરૂપો છેઃ (૧) આંતરસ્વરૂપ, અને (૨) બાહ્યસ્વરૂપ.

આંતરસ્વરૂપ એ જ પરંબ્રહ્મ, પરંધામ અને પરમપવિત્ર છે. સાંખ્યો તેને પુરુષ કહે છે. જૈનો એને આદિદેવ કહે છે.

જેને અજ અવિનાશી કહે છે; વૈશેષિકો, ... તે બ્રહ્મા છે,
વિભુ કહે છે; મીમાંસકો જેમને દિવ્ય કહે છે; તે સર્વ એક જ
ક છે અને શંકર પણ તે જ છે. વસ્તુતઃ દૃષ્ટિભેદે ભેદ ભાસે છે,
માત્ર નામભેદ, ભેદ ભાસે છે,
પારભેદે ભેદ ભાસે છે.

પણ એ આવિર્ભાવને દેવદાનવો પણ જાણી શકતા નથી.
સાતમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં પણ 'વ્યક્તિ' શબ્દ આવ્યો
હતો. અહીં પણ 'વ્યકિત' શબ્દ આવ્યો છે. ત્યાં વ્યકિતનો અર્થ
બાહ્યદૃષ્ટિએ દેખાય તેવી ચીજ, અને અહીં વ્યકિતનો અર્થ 'સ્વરૂપ'
લીધો છે. તે એ દૃષ્ટિએ, કે ત્યાં વ્યકિતને પામેલો એવું ભૂતકૃદંત
જોડાયેલું છે અને અહીં 'વ્યકિત' શબ્દ માત્ર કર્મરૂપે એકલો છે,
અને નથી જાણુતા એ ક્રિયાપદ સાથે એનો સંબંધ છે.

હવે અર્જુને બીજીવાર વાપરેલાં વશેષણોનો ખ્યાલ કરીએ :
વાપરીને તે પરંસ્વરૂપની યાદી

(૧) પુરુષોત્તમ—આ વિશેષણ
આપે છે.

કેશવ—આ વિશેષણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ; કે સૃષ્ટિના
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયસ્વરૂપમાં પણ નિજસ્વરૂપે સ્થિ[illegible]
છે તે બતાવે છે.

(૩) ભૂતભાવન—ભૂતોના જનક એટલે કે જીવ, મૂળે પરંસ્વરૂપ[illegible]
જ જોડાયેલો ભાગ છે, માત્ર કર્મ અથવા માયાનો સંગ હો[illegible]
ને જુદો ભાસે છે તેમ આ વિશેષણ બતાવે છે.

(૪) ભૂતેશ—આ વિશેષણ આખા જગતના દેહધારી કરતાં [illegible]
[illegible] બતાવે છે.

એ દૃષ્ટિએ સૃષ્ટિની ઘટમાળમાં પણ ચૈતન્યનો પ્રકાશ જ સર્વોપરિ ભાગ ભજવે છે, તે બતાવે છે.

(૬) દેવદેવ—આ વિશેષણ આત્માને દેવનો પણ ઉપાસ્ય માની દેવપૂજા કરતાં આત્મપૂજા જ ઊંચી છે તેમ બતાવે છે.

(૭) જનાર્દન—એ વિશેષણ જનકલ્યાણકારી ભાવ સૂચવે છે. કારણ કે માયાને દ્રવિત કરનાર અથવા દુષ્ટતાનું દલન કરનાર એવો એનો અર્થ છે. આ પરથી જનકલ્યાણની ભાવના સાથે આત્મકલ્યાણ જોડાયેલું છે એમ સહેજે સમજાશે. જે આત્માર્થી છે તે પરમાર્થી હોય જ, અને જે પરમાર્થી હોય તે આત્માર્થી બને જ. ખરા અર્થમાં જગહિત અને આત્મહિત બન્નેનો સમન્વય છે જ, ન હોય તો તેટલી ઊણપ જાણવી. આ વિષે અગાઉ કહેવાયું છે.

આ બધાનો સાર એ છે કે આત્મયોગ તે યોગ, અને વિભૂતિ તે પોતાના પ્રકાશપુંજમાંથી કરોળિયાની જાળની જેમ થયેલો આત્માનો આવિષ્કાર.

આમ મૂળે યોગદૃષ્ટિએ આત્મા એક છે, છતાં વિભૂતિની દૃષ્ટિએ—આવિર્ભાવની દૃષ્ટિએ—જીવ, સૃષ્ટિ અને એને લગતાં બીજાં તત્ત્વો અપાર છે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુ પાસે આ બન્ને પ્રકારનું યથાર્થ જ્ઞાન હતું, એ અર્જુને સાંભળ્યું. અને યોગ માટે તો સાધનાની સમજ પણ એને પડી ગઈ. પણ જગતમાં આવિર્ભાવ પામેલું આત્મસ્વરૂપ તેને કઈ કઈ વસ્તુમાં કેવી રીતે ચિંતવવું તે અર્જુનનો સવાલ છે. અને હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુજી એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં જે કહે છે તે જોઈએ :

श्रीकृष्ण उवाच—

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—

ભલે તને હું ભાખીશ આત્મવિભૂતિ દિવ્ય જ;
મુખ્ય મુખ્ય કુરુશ્રેષ્ઠ વિસ્તારે તો અનંત એ. (૧૯)

હું છું આત્મા ગુડાકેશ! સૌ પ્રાણી અંતરે રહ્યો;
અને હું આદિ ભૂતોનો મધ્ય તેમ જ અંત હું. (૨૦)

(અહો) ભલે, કુરુશ્રેષ્ઠ! (કુરુકુળમાં ઉત્તમ એવા અર્જુન! તારી પાત્રતા જોઈને મને જરૂર કહેવાનું મન થાય છે, પણ જે) આત્મવિભૂતિઓ દિવ્ય જ છે, તેના વિસ્તારનો તો અંત જ આવે તેમ નથી. માટે તને હું મુખ્ય મુખ્ય છે તે કહીશ.

(પ્રથમ તો સાંભળ, ગુડાકેશ! (નિદ્રાને જીતનાર)! હું સર્વ ભૂતમાત્રના અંતરમાં વસી રહ્યો છું. (તોય દેહીના દેહ ટળવા છતાં હું તો સદાય તેવો ને તેવો છું, એટલે કે વળી હું ભૂતોનો આદિ છું, મધ્ય છું અને અંત છું. (મતલબ કે ભૂતોમાં રહેવા છતાં મારું ત્રિકાલાબાધિત અવિનાશી સ્વરૂપ એમ જ જળવાઈ રહ્યું છે, આટલું મારા યોગનું રહસ્ય તને ફરીને કહ્યું. હવે મારી વિભૂતિ વિશે કહું છું.)

નોંધ:—

આત્મવિભૂતિને 'દિવ્ય' વિશેષણ લાગેલું અગાઉ પણ આપણે જોયું અને અહીં પણ જોયું. એનો અર્થ એ છે કે આત્માના

શાસ્ત્રમાં આગમમાં કહેલું અહીં કેમ [illegible] યોગનો ને શક્ય છે એમ માનવામાં કારણ કે તેવા ગૃહસ્થના સંસ્કાર [illegible] અનાસક્તિ તરફ હશે જ. આ રીતે કંઈક પણ [illegible] એમ કહ્યાં.

સર્પોની બે જાત: (૧) સર્પ, (૨) નાગ. સર્પમાં વાસુકિ શેષ છે. આ વિષે મહાભારતમાં આખ્યાયિકા પણ છે. અનંત નાગને 'શેષાદિ' પણ કહેવાય છે.

પિતૃલોક માત્ર વૈદિક ગ્રંથોમાં છે. જૈનસૂત્રોમાં પિતૃલોકને સ્થાન નથી. વૈદિક ગ્રંથો અનાસક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ પર ભાર મૂકે છે, જ્યારે જૈનસૂત્રો અનાસક્તિના સાધક સંન્યાસ તરફ ઝોક લે છે.

મરણ વખતે યમ લઈ જાય છે, આ કલ્પના પણ વૈદિક ગ્રંથોમાં છે. જૈનસૂત્રો કર્મનિયમ પર ભાર આપતાં હોઈ ત્યાં યમની જરૂર નથી. એ રીતે જલ, વાયુ, પૃથ્વી કે અગ્નિ આદિના દેવોને માનવાની પણ એમને એ દૃષ્ટિએ જરૂર લાગતી નથી.

મૃત્યુનું પણ એમ જ. આયુઃ કર્મ ક્ષીણ થાય કે તૂટે, ત્યારે જવું જ પડે છે.

દૈત્યોમાં પ્રહ્‌લાદ મહાભક્ત થયો. મતલબ કે પાપી યોનિઓમાં પણ આત્માની ઉજ્જ્વળતા હોઈ શકે છે.

'કલ્' ધાતુના ગતિ અને સંખ્યા બન્ને અર્થ થાય છે. અહીં આપણે 'ગતિ' અર્થ લીધો છે.

ગાંધીજીએ રામનો અર્થ શસ્ત્રધારી પરશુરામ લીધો છે. એમણે પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એવો વૈદિક ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે. જ્ઞાનેશ્વરજી 'રામ'ને દશરથપુત્ર રામ તરીકે લે છે. દશરથપુત્ર રામનું કથન જૈન સાહિત્યમાં પ્રકારાંતરે પણ આવે જ છે.

જાહ્નવીનો અર્થ ગંગા છે. આને વિષે એમ કહેવાય છે કે

"ભગીરથ સ્વર્ગમાંથી ગંગાને લાવતો હતો, ત્યાં જહ્નુ એને ગળી ગયો અને પછી સાથળમાંથી બહાર કાઢી માટે એ જાહ્નવી કહેવાય છે." આ પણ પૌરાણિક વાત છે. પુરાણની કથાઓ ચમત્કારિક છે. તેને શરીરરચના સાથે ઘટાવવાની માત્ર ખરી દષ્ટિ પ્રગટવી જોઈએ, તો અતિશયોક્તિ વિના એ કથાઓનો મર્મ કળી શકાય.

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहम् उद्भवश्च भविष्यताम्।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम्।
मासानां मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्वं सत्ववतामहम् ।॥३६॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।
न तदस्ति विना यत्स्यान् मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

(ઊજળા) અર્જુન ! (વળી જેમ દેહધારીમાં હું હતો, છું અને
તેમ) સૃષ્ટિઓનાં આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું જ છું. (બધી
ામાં અધ્યાત્મવિદ્યા (શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે એ વિદ્યા હોય તો
વિદ્યાઓ હાથ લાધી જાય, પણ એક અધ્યાત્મવિદ્યા જ ન હોય
બીજી બધી વિદ્યાઓ હોય, તો તે બધી વિદ્યાઓ એકડા વગરનાં
ં જેવી શૂન્ય છે. માટે તે) હું છું. વાદીઓનો વાદ (જે વાદ કે
ંમાં જિજ્ઞાસા અને સત્યાશય છે, તે વાદ કે ચર્ચા) હું છું.

સમાસોમાં દ્વંદ્વ (વ્યાકરણના સમાસશાસ્ત્રમાં દ્વંદ્વ મુખ્ય છે, માટે
.) હું છું. અક્ષરોમાં અકાર (વ્યંજનો અને સ્વરો બન્ને અક્ષર કહેવાય
છે, પણ વ્યંજનોને સ્વરનો જ આધાર છે, અને સ્વરોમાં અકાર એ
આદિ સ્વર છે, માટે તે અકાર) હું છું. અક્ષય (કદી ક્ષીણ ન થનારો
અવિનાશી) કાળ (ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય; એમ છૂટક નહિ પણ
અખંડ કાળદ્રવ્ય લઈએ તો તે અક્ષય છે, અને એના વિભાગ થઈ શકતા
તે દૃષ્ટિએ કાળ અવિનાશી છે, માટે તે) હું છું. સર્વવ્યાપી
ારપાત્ર, ધારણપોષણ કરનાર જે તત્ત્વ દેખાય છે, તે હું છું.

સર્વને લઈ જનાર મૃત્યુ હું છું. (તેમ જ મરી ગયેલા પાછા
ભવાના છે, તે) ભવિષ્યે થનારની ઉત્પત્તિ (પણ) હું જ છું; સ્ત્રીજાતિ
િ* (સામાન્ય રૂપે) કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા (બુદ્ધિ), ધૃ
ધીરજ) અને ક્ષમા (દેખાય છે, તે મારે લીધે. માટે તે) હું
(અહીં આપેલી ધૃતિ અને ક્ષમા એ આત્મગુણના અર્થમાં નથી,
સ્ત્રીઓને જે પુણ્યસંપત્તિ સહજ છે તે બતાવતા સામાન્ય ગુણોના
અર્થમાં છે. સ્ત્રીઓમાં લજ્જા, શોભા, વાણી, માધુર્ય, યાદશક્તિ, નાની
વયમાં સમજણ, ધીરજ અને સહનશીલતા, કુદરતી રીતે જ હોય છે.)

સામોમાં બૃહત્સામ (મોટો સામ ઉચ્ચ ગણાય છે, તે) હું છું.
છંદોમાં (ગાયત્રી છંદ સર્વોત્તમ ગણાય છે, માટે) ગાયત્રી છંદ હું છું.
માસોમાં માગસર માસ (આરોગ્ય માટે શરદઋતુ સારી છે, માટે

* ... વિચારો સ્ત્રીજાતિનાં નામોમાં જે ઉચ્ચ ગુણદર્શક ...ના

શરદનો અંતિમ માસ, માગસર) હું છું. ઋતુઓમાં વસંત (ફૂલ કોયલનો સ્વર અને મઘમઘતા બાગવાળી ઋતુ છે, માટે તે) હું છું.

(અરે ભોળા ! તને શું શું કહું ? છલ કરનાર જુગટું કરી જાય છે. શકુનિના છલમાં દુર્યોધન ફાવ્યો, તેમાં મારો દિવ્ય પ્રભાવ હોત તો એ શું ફાવવાના હતા ? છતાં ગુણકર્મોમાં સંમૂઢ બિચારા મદ કરીને કેવા દુઃખી થાય છે, એ જ ખૂબીની વાત છે. પાર્થ ! દૃષ્ટિએ સમજીશ તો તને લાગશે કે) છળ કરનારનું દ્યુત હું છું. તેજ ઓનું તેજ હું છું. જય હું છું. વ્યવસાય હું છું. સત્ત્વવાળાઓનું સત્ત્વ છું. (મતલબ કે શક્તિ, જય કે નિશ્ચય; પુણ્યશાળી માણસોને જ વરે એટલે ત્યાં એ આત્માની જ દિવ્ય વિભૂતિ છે.) યાદવોમાં વાસુદેવ (શ્રી ગણાય છે, તે) હું છું (જેને તું સાક્ષાત્ સામે જ મૂર્તિમાન જોઈ. છે. પણ તારે એ ન ભૂલવું જોઈએ, કે) પાંડવોમાં ધનંજય (અર્જુન પણ હું જ છું. (તેથી જ તારા અંતરને માપીને તને હું યુદ્ધમાં રહેવાનું કહી રહ્યો છું.) મુનિઓમાં આજકાલ વ્યાસમુનિ મારે પામ્યા છે, પણ તે મારી વિભૂતિને લીધે જ, માટે ત્યાં) વ્યાસ હું કવિઓમાં ઉશના (એટલે અસુરોના ગુરુ શુક્રાચાર્ય મહાન ગણાય છે, પણ મારી દિવ્ય વિભૂતિને લીધે, માટે તે પણ) હું છું.

(જે રાજ્યશાસનમાં ન્યાયલક્ષી શિક્ષા થાય છે, ત્યાં તે) દમતા રાનો દંડ હું છું. જીતવાની ઇચ્છા રાખનારની નીતિ હું છું. (આનો આ એ, કે જીતવાની ઇચ્છાવાળાએ કોઈ એક સિદ્ધાંત લક્ષી નીતિને સ્વીકાર જ જોઈએ. શિસ્ત, દરકાર, નીડરતા, સ્થિર નિશ્ચય, એ બધું લઈને નીકળ્યો તે ભાગ્યે જ વિજય વરી શકે.) ગુહ્ય વાતોનું મૌન (ગુહ્ય જ્ઞાનને જીરવવું બહુ કઠણ છે, ત્યાં આત્માની દિવ્ય વિભૂતિ હોય તો જ મૌન રહી શકે, માટે ત્યાં મૌન) હું છું. જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું.

વળી હે અર્જુન ! બધાં પ્રાણીઓનું જે બીજ, તે પણ હું છું. જે કંઈ સ્થાવર કે જંગમ કોઈ પણ સત્ત્વ (આ જગતમાં દેખાય) છે, તે મારા વિના નથી.

દિવ્ય વિભૂતિના વિસ્તારનો અંત જ નથી. આ તો મેં માત્ર વિભૂતિ-
વિસ્તારનાં થોડાં મુખ્ય મુખ્ય દાખલાઓ (જ) કહ્યાં છે.

ખરી રીતે તો જે કંઈ પણ વિભૂતિમાન, શ્રીમાન અથવા બળવ
સત્ત્વ (દેખાય) છે, તે બધું મારા જ તેજના અંશથી થયેલું (દેખાય)
એમ તું ખાતરીપૂર્વક જાણ.

અથવા હે અર્જુન! આ બધું જાણીને તારે શું કામ છે! (ટૂંકમાં
આટલું જ જાણી લે તો બસ છે, કે) હું (મારા) એક અંશ વડે (દ્વારા)
આ આખું જગત ટકવી રહ્યો છું.

નોંધ:—

આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ, કે તે પ્રમાણે જૈનસૂત્રોનો
ઉચ્ચાર છે, કે જીવ અને અજીવ એ બન્નેના પરસ્પર ઉપગ્રહ
સંગ વિના સંસાર ન હોઈ શકે. આ દૃષ્ટિએ સંસારના આરંભ, મધ્ય
અને અંત પણ આત્માની દિવ્ય વિભૂતિને લીધે છે, એ કથનમાં
કશી અતિશયોક્તિ નથી.

દિવ્ય વિભૂતિ એટલે જૈનદૃષ્ટિએ આત્માની પૌદ્ગલિક પુણ્
ણી શક્તિ.

અગાઉ કહ્યું તે મુજબ જેમ ખેડૂતને પાક મળે એટલે કણ
સાથે ઘાસપૂળા પણ મળે જ છે, પરંતુ ઘાસપૂળાને સારુ કં
બીજ વાવતો નથી. વાવે છે તો કણને માટે. એમ સમર્થ
જેટલો આત્મવિકાસ સાધે છે, તેટલી તેમની દિવ્યવિભૂતિ
રિદ્ધિસિદ્ધિઓ તો વધે જ છે. પણ તેઓ તે વિષે લગારે લ
નથી. આમ જોતાં તીર્થંકરોના અતિશયો (ચમત્કારો) દેવાતી
સિદ્ધિઓ અથવા ચક્રવર્તી વાસુદેવાદિના વિભૂતિમાન, શ્રીમાન
નથી જાય તેમ હોય છે, છતાં

[illegible]

[illegible] આ તો દષ્ટાંતરૂપે કહેવાયું છે. બાકી જડમાં પણ પ્રભુ છે એમ કોઈ ન સમજી બેસે. [illegible], [illegible] મૂર્તિ—એમાં પ્રભુ નથી. પણ એ મૂર્તિ પાછળ જે પૂજનારની ભાવના કે મૂર્તિકારની કળા દેખાય છે અને મૂર્તિમાં જોનારને પ્રભાવ લાગે છે તે પણ આત્માની જ દિવ્ય વિભૂતિ છે, એમ ગીતાકાર કહેવા માગે છે. કારણકે પૂજક અને મૂર્તિકાર બન્નેમાં ભક્તિ અને કળાનું તત્ત્વ છે, તે આત્માની દિવ્ય વિભૂતિનો જ પ્રકાર છે.

ઉપર કહ્યું એ પ્રમાણે જડમાં પ્રભુઅંશ માનવાની જરૂર નથી. કિંતુ અવગુણીનો અવગુણ છતો હોય, ત્યાં એનાં કોઈ પૂર્વપુણ્યનું જ એ પરિણામ છે ને વિજય તેને લીધે છે, અવગુણને લીધે નહિ; એટલું જ કહેવાનો શ્રીકૃષ્ણકથનનો આશય છે. અને એથી જ એમણે અર્જુનને કહ્યું, કે જગતમાં જ્યાં જ્યાં સ્થૂળ વૈભવ દેખાય ત્યાં એ આત્મતેજના અંશનો જ પ્રભાવ છે, એમ ટૂંકમાં સમજી લેવું.

અને એટલે જ છેવટે પણ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણગુરુએ એ જ કહ્યું, કે " એ દિવ્યવિભૂતિનો વિસ્તાર અનંત છે. કારણ કે જેનું આત્મારૂપી મૂળ અનંત છે, તેનાં દિવ્યવિભૂતિરૂપ ફળ અનંત જ હોય. છતાં ઉદાહરણ એટલા ખાતર કહ્યાં કે તું એવી સ્થૂળ વિભૂતિમાં ન ફસાઈ જતાં, સર્વનું મૂળ આત્મા છે અને એના અંશમાત્રથી

દસમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

આપણે જોઈ ગયા કે આ અધ્યાયનું નામ વિભૂતિયોગ છે. વિભૂતિનો અર્થ વૈભવ ગણીએ તો આ અધ્યાયમાં આત્માના અનંત વૈભવની વાત છે. અને વિભૂતિનો અર્થ આવિર્ભાવ કે આવિષ્કાર ગણીએ તો આત્માના અવિભક્ત—છૂટા નહિ એવા—અંશમાંથી અપરંપાર વિસ્તાર થઈ ગયેલો આપણે સાંભળ્યો.

વાત એમ છે, કે ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ શિષ્ય અર્જુન પર ફિદા ફિદા થઈ ગયા અને ગુહ્ય જ્ઞાન કહ્યું. પરંતુ અધ્યાત્મજ્ઞાન ઉચ્ચ કોટિનું હોવા છતાંય જીવ અમુક દરજ્જે ન પહોંચે ત્યાં લગી એને શુષ્ક માની લે છે અને એથી દૂર જ નાસે છે. તે વેળા ચમત્કાર જ એને ખેંચી શકે છે. એ ચમત્કારનું બીજ આ અધ્યાયમાં ગોઠવાયું છે.

શું આત્મા અવાચ્ય છે? અચિંત્ય છે? અગોચર છે? તો પછી એને માનવો શા માટે? આવા પ્રશ્નકારને ગીતાનો આ અધ્યાય કહે છે: " માનવ અને દેવ બે ગતિ ઉચ્ચ ગણાય છે. મનુષ્યકુળના મૂળપુરુષ આર્ય સંસ્કૃતિના ઘડવૈયા—ઋષિમુનિઓ; અને દેવકુળના મૂળપુરુષ દેવેંદ્રો. આ બધા જો માનસભાવથી જ ઊપજ્યા છે, તો તેઓ આત્માના મૂળને ન જ જાણે, એ દેખીતી વાત છે. શાખાએ કે ફૂલફળોએ કદી વૃક્ષના બીજને જાણ્યું છે? જાણવા કોશિશ કરે તોય અંતે થાકે છે. આ રીતે આત્મા અનાદિ, અવાચ્ય, અચિંત્ય

અને અગોચર સિદ્ધ થશે. વળી તે અજન્મા પણ છે. કારણ કે પૂર્વ-કાળે હતો, આજે છે, અને આવતે કાળે પણ હશે જ. ફળને છૂંદી નાખવાથી પણ બીજનો નાશ થતો નથી, તેમ બાળ્યા પછી પણ મૂળ ચૈતન્યપ્રકાશને હરકત નથી આવતી, અને પરમાણુઓનો પણ અંત નથી આવતો, માત્ર એમનું રૂપાંતર જ થાય છે.

આ પ્રમાણે જૈનસૂત્રોએ જીવ અને અજીવ એમ બે જ પદાર્થોને અનાદિ અનંત માન્યા છે, અને આત્માને અનંત જ્ઞાની ગણ્યો છે.

આમ યોગીની અપેક્ષાએ આત્મા એક છે અને વિભૂતિની અપેક્ષાએ અનેક છે. જેમ એક જ રંગી દૂધને રંગબેરંગી કાચના પ્યાલામાં મૂકવાથી દૂધનો રંગ દૂરથી જોનારને લાલ, પીળો, વાદળી આદિ લાગે છે, તેમ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ આત્મા એકરૂપ—જ્ઞાનરૂપ—હોવા છતાં કર્મદૃષ્ટિએ ઓછા વધુ ગુણદોષવાળો અને અનેકરૂપી લાગે છે. આવું જેણે જાણ્યું તે ભક્તો પરંપદ પામી ગયા.

અર્જુન પૂછે છે: "વાત તો બરાબર છે. શાસ્ત્રો એમ જ કહે છે, અનુભવીઓ પણ એમ કહે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ! ખુદ આપ પણ તેમજ કહો છો.

આત્માથી જ આત્મા જણાય એમાં સંશય નથી. પણ દિવ્ય વિભૂતિ કે જે દૃષ્ટિગોચર થાય તેનો આકાર શો? અથવા જગતમાંના કયા ભાવો આત્માના અને જડના છે એ ભેદવિજ્ઞાન કેમ થાય? એટલે કે કયાં ગો

પાણીમાં પડછાયો જોઈ વાઘની એ પડછાયામાં ભ્રાન્ત થાય છે તેમ જડ સંગે હોવાથી જડમાં ભાવની ભ્રાન્તિ થાય છે. ખરું જોતાં ભાવ માત્ર મૂળે તો આત્માના જ છે. સૂક્ષ્મભાવો—આત્મસ્પર્શીભાવો—તે યોગ, અને સ્થૂળભાવો તે વિભૂતિ. આને સારુ બે વાત ધારી લે એટલે પત્યું :

(૧) હું સહુમાં છું એટલે કે અંતર્યામી આત્મા સહુમાં છે જ પછી એ કીડી હો કે મોટો કુંજર હો ! હું જળમાં, વનસ્પતિમાં દરેક સ્થળે છું, માટે તારે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં પહેલાં ચેતવું, કે એમાં મારી વિડંબના તો નથી થતી ને ? બેદરકારીથી તું બીજા કોઈને પણ પીડા કરે તો તે તારા આત્માને પીડા કર્યા બરાબર છે. અને તે દેહ ભલે છૂટે. પણ કાર્યનું પરિણામ તો જીવને ભોગવવું જ પડે છે. દરકાર અને અશક્ય પરિહાર હોય ત્યાં જુદી વાત છે, ત્યાં જટિલ કર્મબંધન નથી.

(૨) બીજી વાત એ કે જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ સત્યતા, કલ્યાણ અને સુંદરતા દેખાય, ત્યાં મૂળે આત્મતત્ત્વ. જ્યાં શુભ, તાકાત, તેજ અને તપઃશક્તિ (કાર્યક્ષમતા) દેખાય ત્યાં તારે જાણવું કે એમાં મૂળે આત્માનો જ એ તેજ અંશ છે. પણ જ્યાં મૂળ આત્મતત્ત્વ જ છે ત્યાં ધર્મ છે, અને જ્યાં એ આત્મા તેજનો અંશ છે ત્યાં પુણ્ય છે.

જ્યાં સીધો આત્મા સાથે યોગ તે ધર્મ, અને જ્યાં પરંપરાએ આત્મા સાથે યોગ ત્યાં પુણ્ય.

હિંસક ફાવી જતો હોય તો એ જયનું કારણ હિંસાની ક્રિયા નથી પણ હિંસકમાં રહેલી પૂર્વકાળે જમાવેલી એકાગ્રતાની મૂડી છે અને એ વેડરી નાખશે તો પસ્તાશે. સારાંશ, કે એ ભલે અજ્ઞાની હોઈને હિંસાને ફાળે વિજયને ચડાવે, પણ એ વિજય હિંસાનો નથી. એ જ

રીતે અહિંસક પણ ગુમાન ન કરે. કારણકે તે તો માત્ર નિમિત્ત જ છે. એટલે છેવટનું તત્ત્વવચન તો એટલું જ, કે "તું જગતના કોઈ પણ સ્થાવર કે જંગમ દેહધારી જીવ તરફ આકર્ષાતો હો, કે દૈવી વૈભવ-વિલાસ તરફ ખેંચાતો હો, તો ત્યાંથી પાછો વળ. કારણ કે એ બધું— અરે આખું જગત—આત્માના અંશે જ વ્યવસ્થિત તાલબદ્ધ ટકી રહ્યું છે. માટે એ તરફ જ વળ." સાર: જૈનસૂત્રો પણ એ જ કહે છે કે કોઈ જપ, તપ, આદિ ક્રિયાનું નિયાણું [નિયાણું એટલે વેચાણ. જગતની કોઈ પણ સંપત્તિમાં આંતરિક ગુણોનું વેચાણ કરવું તેનું નામ નિયાણું]ન કરવું, પણ માત્ર આત્માર્થે જ સર્વ કંઈ આચરવું.

*

ગી તા દ ર્શ ન
[અધ્યાય ૧૧ મો]

ઉપોદ્‌ઘાત

અર્જુને ગુહ્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન સાંભળ્યું, પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિનાશનું રહસ્ય પણ સાંભળ્યું, અને દિવ્ય વિભૂતિના આકારો વિષે પણ સાંભળ્યું. એટલે હવે એને એવી ઇચ્છા થઈ, કે જો આત્મામાં એ બધું હોય—અને છે જ—તો મારા ગુરુ જેવા સમર્થ પુરુષ એ દૈવી વિભૂતિઓ અને જીવોના ઉત્પત્તિનાશની પ્રતીતિ મારી યોગ્યતા પ્રમાણે મને પ્રત્યક્ષ બતાવે તો કેવું સારું કે જેથી મને મારાં પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત વગેરે આત્મસમર્પણની વચ્ચે કદી આડખીલીરૂપ ન થાય! આ હેતુએ તે પૂછે છે, એ જાતની આ અધ્યાયની શરૂઆત છે. અને દિવ્યચક્ષુદ્વારા એટલે કે મનની ઉચ્ચ કોટિની ભૂમિકાદ્વારા દેખાય તેવાં સ્થૂળ છતાં છેક પાર્થિવ પણ નહિ, એવાં દૃશ્યો એમના ગુરુદેવ બતાવે છે. એમાં અદ્‌ભુત, શાંત અને ક્યાંક રૌદ્ર, વીર, આદિ રસોની પણ જમાવટ છે. એ કેવાં છે, તથા તે વેળા અર્જુનની શી સ્થિતિ થઈ, ને છેવટે શ્રીકૃષ્ણગુરુ કયા રાહ પર એને દોરી જાય છે, તે હવે જોઈએ. જેથી ભક્તિમાન, શ્રદ્ધાળુ, ગુણદૃષ્ટિમ [illegible] આ અધ્યાય અત્યંત પ્રિય શાથી લાગે છે, તે

(હે ગુરુદેવ! આપે મારા ઉપર કૃપા કરીને મને અધ્યાત્મજ્ઞાનવાળું (આધ્યાત્મિક) પરમ ગુહ્ય વચન કહી સંભળાવ્યું, તેથી મારો મોહ ટળી ગયો છે. (મૂળ સિદ્ધાંત હું હવે સમજી ગયો છું) વળી આપના જ શ્રીમુખે ભૂતોની ઉત્પત્તિ–લય પણ વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યાં (એટલે જગતનું રહસ્ય પણ હું સમજી શક્યો છું.) અને કમળની પાંખડી જેવી આંખોવાળા યદુનાથ!—આત્માના તેજરાશિના અક્ષય એવા મહિમાને પણ મેં જાણ્યો છે.

(ખરેખર) આપ જેવું આત્મવર્ણન કરો છો, તે હે પરમેશ્વર! યથાર્થ જ છે. (મતલબ કે આપ જેવા પોતાને ઓળખાવો છો, તેવા જ છો.) પણ હે (પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા) પુરુષોત્તમ! એ તમારા ઈશ્વરી રૂપને હું સાક્ષાત્ જોવા ઇચ્છું છું.

(આત્માથી આત્માને જાણ્યો, દેહધારીઓના જન્મનાશના ચક્રમાં રહેલા સ્થાયીપણાને પારખ્યું, વિભૂતિના મર્મને પણ સમજ્યો, છતાં એક ઇચ્છા રહે છે તે એ કે યોગબળે કરીને જો એ બધું આપ પ્રત્યક્ષ દેખાડો તો સારું. જો કે આપ તો બતાવવા હરપળે તૈયાર હો, છતાં અફાટ વિશ્વમાં પ્રકાશતા સૂર્યનો પ્રકાશ ઘુવડ ઝીલી ન શકે, ત્યાં સૂર્યનો દોષ નથી, એમ જો હું એવા વિરાટ દર્શનને માટે નાલાયક હોઉં તો ત્યાં આપ શું કરો? માટે એ તો હું જ કહું છું કે) જો એ ઈશ્વરી રૂપ જોવાનું મારે સારુ શક્ય માનતા હો તો હે યોગેશ્વર! તે અવ્યય રૂપનાં મને દર્શન કરાવો.

નોંધ:—

યોગ એ ધર્મનું પરિણામ છે. અને વિભૂતિ એ પુણ્યનું પરિણામ છે. ધર્મ આત્મા સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. જ્યારે વિભૂતિનો સંબંધ સીધો આત્મા સાથે નથી. એનો સીધો સંબંધ જૈનદૃષ્ટિએ કહીએ તો પુદ્ગલ સાથે છે. અને પુદ્ગલનાં ઘટ પરમાણુઓ એકઠાં બને છે, ત્યારે તે વિસ્તાર ધારણ કરે છે. જેમ સ્પ્રે... થોડી જ જ... પણ તે જ વિસ્તારાય

છે, તેમ જ જગત વિકારેલું છે. જેનું જે આકાર છે, તેનું પ્રતીક દેહધારી જીવમાં પણ છે. કારણ કે આકાર જે દેખાય છે તે માત્ર એનો વિસ્તારભર્યો ફેલાવો છે. પણ જ્ઞાની સિવાય આ અનુભવ સાક્ષાત્ થતો નથી.

અર્જુન શિષ્ય હવે એટલી ભૂમિકા લગી તો પહોંચી ગયો હતો. કારણકે જૈનસૂત્રો કહે છે કે 'જે જીવવિજ્ઞાન જાણે છે તે અજીવવિજ્ઞાન પણ જાણે છે, અને બન્ને વિજ્ઞાન જાણતાં જે ક્રમે ક્રમે બધું જાણીને આખરે પરંપદ પામે છે.'

પ્રથમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ને પછી જીવવિજ્ઞાન અને ત્યાર પછી જ જગતવિજ્ઞાન, એ બધું ક્રમે ક્રમે જાણે તેનું, તેનો મોહ ટળે તે સ્વાભાવિક જ હતું. હવે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણગુરુ જે ખરો સિદ્ધાંત કહેતા હતા તે ઠીક રીતે સમજાયો. અત્યારલગી યુદ્ધનો હેતુ જય, ભોગ, અધિકાર આદિ એ માનતો હતો, પણ હવે એને સમજાયું કે જય, ભોગ કે અધિકાર એ મારે સારુ મુખ્ય હેતુ નથી. કારણકે જય, ભોગ કે અધિકારનો આત્મા સાથે સીધો સંબંધ નથી. એ તો માત્ર દિવ્ય વિભૂતિનો એક નાનકડો ટુકડો છે. મુખ્ય હેતુ તો આત્માની નબળાઈને લગારે ન પોષતાં વીરતાપૂર્વક વૃત્તિ સાથે ઝઝૂમવું એ છે, અને મારે માટે આ યુદ્ધમાં ન યોજાવા પાછળ તો આત્માની નબળાઇ જ પડી છે, એટલે તે દૂર કરવી જોઈએ.

આટલું જાણ્યા પછી અર્જુનમાં એવી અનહદ નમ્રતા અને અખૂટ જિજ્ઞાસા આવે છે, કે તે યોગદ્વારા બધું એકમાં જ કેંદ્રિત એવું. વિશ્વરૂપદર્શન જોવા માગે છે. હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ શું કહે છે તે જોઈએ:—

श्रीकृष्ण उवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ—

સેંકડો ને હજારો જો, વિવિધાકાર રંગનાં;
મારાં દિવ્ય રૂપો, પાર્થ! જો વળી ભાતભાતનાં. (૫)

આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, ને જો મરુત અશ્વિનો;
પૂર્વે એવાં ન જોયેલાં, ઘણાં આશ્ચર્ય ભારત. (૬)

આજે એક સ્થળે આખું, જગત્ જો સચરાચર;
મારા દેહે ગુડાકેશ! ને બીજું જોવું હોય તે. (૭)

અસમર્થ મને જોવાં, તું છો આ તારી આંખથી;
માટે દિવ્ય દઉં ચક્ષુ, ઇશ્વરી યોગ જો હવે. (૮)

હે (પૃથાના પુત્ર) પાર્થ! મારાં સેંકડો ને હજારો રૂપ જો. તે જુદાજુદા પ્રકારનાં, દિવ્ય, ભાતભાતના, રંગબેરંગી અને નોખાનોખા ારવાળાં છે.

હે (ભરતકુળના ઉત્તમ પુરુષ) ભારત! (બાર) આદિત્યો, (આઠ) ો, (અગિયાર) રુદ્રો, (ઓગણપચાસ) મરુદ્ગણ, તથા પૂર્વે ાં એવાં બહુ આશ્ચર્યો તું જો.

છે, તેમ જ જગત વિસ્તરેલું છે. જેવું એ બહાર છે, તેવું પ્રત્યેક દેહધારી જીવમાં પણ છે. કારણ કે બહાર જે દેખાય છે તે માત્ર એનો વિસ્તારમયી પડઘો છે. પણ જ્ઞાની સિવાય આ અનુભવ સાક્ષાત્ થતો નથી.

અર્જુન શિષ્ય હવે એટલી ભૂમિકા લગી તો પહોંચી ગયો હતો. કારણકે જૈનસૂત્રો કહે છે કે 'જે જીવવિજ્ઞાન જાણે છે તે અજીવ-વિજ્ઞાન પણ જાણે છે, અને બન્ને વિજ્ઞાન જાણવામાં એ ક્રમે ક્રમે બધું જાણીને આખરે પરંપદ પામે છે.'

પ્રથમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ને પછી જીવવિજ્ઞાન અને ત્યાર પછી જ જગતવિજ્ઞાન, એ બધું ક્રમે ક્રમે જાણી લેવું, તેનો મોહ છૂટે તે સ્વાભાવિક જ હતું. હવે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણગુરુ જે ખરો સિદ્ધાંત કહેતા હતા તે ઠીક રીતે સમજાયો. અત્યારલગી યુદ્ધનો હેતુ જય, ભોગ, અધિકાર આદિ એ માનતો હતો, પણ હવે એને સમજાયું કે જય, ભોગ કે અધિકાર એ મારે સારુ મુખ્ય હેતુ નથી. કારણકે જય, ભોગ કે અધિકારનો આત્મા સાથે સીધો સંબંધ નથી. એ તો માત્ર દિવ્ય વિભૂતિનો એક નાનકડો ટુકડો છે. મુખ્ય હેતુ તો આત્માની નબળાઈ-ને લગારે ન પોષતાં વીરતાપૂર્વક વૃત્તિ સાથે ઝઝૂમવું એ છે, અને મારે માટે આ યુદ્ધમાં ન યોજવા પાછળ તો આત્માની નબળાઈ જ પડી છે, એટલે તે દૂર કરવી જોઈએ.

આટલું જાણ્યા પછી અર્જુનમાં એવી અનહદ નમ્રતા અને અખૂટ જિજ્ઞાસા આવે છે, કે તે યોગદ્વારા બધું એકમાં જ કેંદ્રિત એવું વિશ્વરૂપદર્શન જોવા માગે છે. હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ શું કહે છે તે જોઈએ:—

श्रीकृष्ण उवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥
पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—

સેંકડો ને હજારો જો, વિવિધાકાર રંગનાં;
મારાં દિવ્ય રૂપો, પાર્થ ! જો વળી ભાતભાતનાં. (૫)
આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, ને જો મરુત અશ્વિનો;
પૂર્વે કદી ન જોયેલાં, ઘણાં આશ્ચર્ય ભારત. (૬)
આજે એક સ્થળે આખું, જગત્ જો સચરાચર;
મારા દેહે ગુડાકેશ ! ને બીજું જોવું હોય તે. (૭)
અસમર્થ મને જોવા, તું છો આ તારી આંખથી;
માટે દિવ્ય દઉં ચક્ષુ, ઈશ્વરી યોગ જો હવે. (૮)

હે (પૃથાના પુત્ર) પાર્થ ! મારાં સેંકડો ને હજારો રૂપ જો. તે ઘણાં જુદાંજુદાં પ્રકારનાં, દિવ્ય, ભાતભાતનાં, રંગબેરંગી અને નોખાનોખા આકારવાળાં છે.

હે (ભરતકુળના ઉત્તમ પુરુષ) ભારત ! (બાર) આદિત્યો, (આઠ) વસુઓ, (અગિયાર) રુદ્રો, (ઓગણપચાસ) મરુદ્ગણ, તથા પૂર્વે ન જોયેલાં એવાં બહુ આશ્ચર્યો તું જો.

હે (નિદ્રાને જીતનાર!) ગુડાકેશ (સ્વસ્થ થા અને જો.) આજે અહીં મારા શરીરમાં એક સ્થળે આખું સચરાચર જગત જો. અને બીજું પણ જે કંઈ તું જોવા ઇચ્છતો હોય તે જો.

(હજુ અર્જુનને બાધા જેવો જોઈને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર બોલ્યા: 'અરે ભોળા!) તું આ તારી (પાર્થિવ) આંખથી મારા એ સ્વરૂપને નહિ જોઈ શકે. માટે તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું. હવે મારો ઈશ્વરી યોગ જો.

નોંધ:—

પાર્થ, ભારત અને ગુડાકેશ એ ત્રણે વિશેષણો પ્રાસંગિક રીતે કુદરતી રીતે જ યોજાઈ ગયાં છે. અર્જુન પાર્થિવ આંખે આ બધું ન જોઈ શકે માટે દિવ્ય ચક્ષુની જરૂર હતી, એમ 'પાર્થ' વિશેષણ સૂચવે છે. ભરતકુળમાં તે ઉત્તમ છે એટલે આ ભારતવર્ષના આદિત્ય દેવ તરફ તથા બીજા જે દેવો એમની બાજુમાં મૂક્યા છે તેમની તરફ પણ બહુમાનની દૃષ્ટિથી જોતા, એટલે કે 'ભારત' વિશેષણથી સંબોધીને પ્રથમ જ એમનાં દર્શન બતાવી ઉત્સુકતા જગાડવાનો પ્રયાસ છે પણ આ બધું જોઈ, તે પ્રમાદી ન બની જાય તે માટે અપ્રમત્તતા સૂચવનારું 'ગુડાકેશ' વિશે[illegible] વપરાયું છે.

આ બધાં દૃશ્યો દૈવી આંખે જ જોઈ શકાય, તેનો મતલબ એ કે આ દૃશ્યો સ્થૂળ આંખે જોવાય તેવાં નથી, પણ દિવ્ય બુદ્ધિ (જ્ઞાન તરફ વળી જાય તેવી બુદ્ધિએ) જોવાય તેવાં છે. જે સાધક દિવ્ય બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તે જોઈ શકે. જૈનસૂત્રોમાં અને આગમોમાં [illegible] છે. તે જો સમ્યક્ હોય તો અવધિજ્ઞાન ગણાય અને અસમ્યક્ હોય તો વિભંગજ્ઞાન ગણાય. અર્જુન માટે તે સમ્યક્ જ્ઞાન હતું. [illegible] આ બધું દેખાય તેમાં પણ [illegible] [illegible]

તો આખા લોકમાં પણ ન સમાય; છતાં આત્મપ્રભાવ આગળ એ એટલી સંકોચ પામી જાય છે, કે સ્થૂળ આંખથી કે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ યંત્રની મદદથી પણ આ પાર્થિવ આંખે ન દેખી શકાય. વાચકને આથી કંઈક કલ્પના આવે એ ખાતર આટલું કહ્યું, જેથી આ બધી ગપ છે એમ માનતાં કે બોલતાં પહેલાં એ ચેતે! બાકી તો દલીલનો આ વિષય જ નથી. અનુભવ અગર શ્રદ્ધા, બેમાંથી એક જેની પાસે હોય એને માટે આ અપૂર્વ વસ્તુ છે.

અહીં ઈશ્વરી યોગનો અર્થ સમર્થયોગ જ લેવો. "આંખ ઊઘડતાં સૂર્યોત્પત્તિ, શ્વાસોચ્છ્વાસથી વસુઓ, ભ્રૂકુટિ એકત્ર થતાં રુદ્રોત્પત્તિ, અને સૌમ્ય મુદ્રામાંથી અશ્વિનીકુમાર ઊપજે છે. કાનથી વાયુ" એમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે, તે પરથી સાધક એટલું સમજશે કે જીવને જુદાજુદા ભાવો ઊઠે છે, તે જ એ સૃષ્ટિ છે.

હવે ધૃતરાષ્ટ્રને સચેત કરવા માટે સંજય કહે છે:

संजय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

સંજય બોલ્યા: —

એમ બોલ્યા પછી રાજન્! મહાયોગેશ શ્રીહરિ;
ઈશ્વરી ને પરંરૂપ, બતાવે પાર્થને ખરે. (૯)

હે (ધૃતરાષ્ટ્ર) રાજન્! મોટા યોગીશ્વર (યોગમાં સર્વ સમર્થ) એવા હરિ, એવું બોલ્યા પછી, પાર્થને પર (એ) ઈશ્વરી (શક્તિમાન) રૂપ દેખાડતા હતા.

નોંધઃ—

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને અહીં ફરીને સચેત કર્યો છે, તેમાં પણ ગીતાના સંકલનકારની ખૂબી છે. તે બે પ્રકારે :

(૧) ધૃતરાષ્ટ્રની શ્રીકૃષ્ણજી પ્રત્યે ભક્તિ વધારવા

(૨) આ વર્ણન પાર્થિવ નથી પણ દૈવી છે એમ પાઠકને સૂચવવા.

હવે આગળ ચાલતાં સંજય જ અર્જુને શું જોયું અને એની શી સ્થિતિ થઈ તે થોડા શ્લોકમાં સંક્ષેપે મૂકે છે તે જોઈએઃ

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्यांम्बरधरं* दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भा सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

અનેક મુખ ને આંખ દૃશ્ય અલૌકિક;
ઘણાં દિવ્ય ઘરેણાં ને દિવ્ય શસ્ત્રોથી સજ્જ એ. (૧૦)

---

* ગોંડળથી બહાર પડેલી પ્રતમાં "दिव्यमालाम्बरधर' એ પાઠાંતર છે એટલે 'ગુજરાતી સમશ્લોકી'માં અહીં માળા અર્થ રાખ્યો છે.

વસ્ત્રો, માળા ધર્યાં દિવ્ય, વિલેપ્યું દિવ્ય ગંધથી;
સૌ આશ્ચર્યભર્યું દેવ, વિશ્વવ્યાપી અનંત એ. (૧૧)
એકીસાથે પ્રકાશે જો નભે સૂર્ય હજાર તો;
તે મહાત્માતણી કાંતિ જેવી કાંતિ કદાચ હો. (૧૨)
એક રૂપે જગત્ આખું, બહુ રીતે વિભક્ત ત્યાં.
દેવાધિદેવના દેહે, તે સમે જોયું પાંડવે. (૧૩)
પછી આશ્ચર્યમાં મગ્ન, રોમાંચિત ધનંજય.
હાથ જોડી કરી બોલ્યો, દેવને શિરથી નમી. (૧૪)

તે ઘણાં મુખ અને આંખવાળું, અનેક અદ્ભુત દર્શનવાળું, અનેક દિવ્ય આભૂષણોવાળું અને ઘણાં ઉગામેલાં હથિયારવાળું હતું. (તે રૂપ) દિવ્ય માળાઓ અને દિવ્ય વસ્ત્રધારી હતું, દિવ્ય ગંધથી લેપાયેલું હતું, સઘળા પ્રકારની નવાઈઓથી ભરેલું હતું, અનંત હતું. એવા (રૂપવાળા) વિશ્વમુખી દેવને (અર્જુને દીઠા.)

(કે જેનાથી શબ્દો વિના શાની કલ્પના આવવી એ સમજ પડતી નહિ, છતાં કલ્પના આપવી જ હોય તો) આકાશમાં એકસામટી હજાર સૂર્યની પ્રભા હોય તો કદાચ તે મહાત્માની કાંતિ જેવી દેખાય. (ખરું આ તો માત્ર મેં કલ્પના જ આપી છે. સર્વાંશ બરોબરી તો એ તેજ સાથે ન જ થઈ શકે)

(અહો પાર્થ! વધુ તો શું કહું! પણ) તે દેવાધિદેવ (દેવોના સર્વોપરિ દેવ)ના શરીરમાં અનેક પ્રકારે વહેંચાયેલું આખું જગત એકત્રિત થયું છે (એમ) પાંડવે જોયું.

તેથી ધનંજય ખૂબ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો, રોમાંચિત થઈ ગયો, અને માથું નમાવી બે હાથ જોડીને દેવને (આ પ્રમાણે) કહેવા લાગ્યો :—

નોંધ—

અનુવાદમાં જ ચોખવટ આવી જાય છે એટલે વધુ કહેવાનું

રહેતું નથી. માત્ર અહીં 'દેવાધિદેવ' વિશેષણ ખૂબ સૂચક છે. આ વેળાએ શ્રીકૃષ્ણમહાત્મા 'દેવ'ભાવમાં હતા એમ એ સૂચવે છે.

હવે અર્જુન પોતે જ જે જોયું તે શ્રીકૃષ્ણગુરુને સંબોધીને કહે છે.—

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

અર્જુન બોલ્યા:—

[illegible]
[illegible] (૧૫)
[illegible]
[illegible] (૧૬)

ગદા, મુકુટો વળી ચક્રવાળો, ચોમેર દીપ્તિધર તેજપુંજ;
પ્રચંડ સૂર્યાગ્નિ સમો જ્વલિત, દુર્દર્શ્ય દેખુ અપ્રમેય હું તને. (૧૭)

હે દેવ! તારા શરીરને વિષે દેવોને, વિવિધ સર્વ ભૂતસમુદાયોને, કમળાસને વિરાજેલા બ્રહ્માને તથા રુદ્રને, અને સર્વ ઋષિઓ તેમ જ દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું.

હે વિશ્વેશ્વર! તને હું ઘણાં મુખ, હાથ અને પેટવાળા અનંતરૂપે ચોમેર દેખી શકું છું. છતાં તારો આદિ, મધ્ય કે અંત દેખાતો નથી. (મને જ) તને વિશ્વરૂપ તરીકે હું જોઉં છું

(હાથમાં) ગદા, ચક્ર. (અને મસ્તકે) મુકુટ (ધરનારા)વાળા, બધી બાજુ ઝળહળતી જ્યોતવાળા, તેજના પુંજ સમાન, મુશ્કેલીથી જ દેખી શકાય એવા, તેમજ પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૂર્યની પ્રભાની જેમ બધી દિશામાં દીપતા એવા અપ્રમેય (જેને કોઈ સાથે સરખાવી ન શકાય તેવા) તને જોઉં છું

નોંધ—

આ ઉપરથી સાધક સમજી લે કે બ્રહ્મદેવ અને રુદ્ર આદિ દિવ્યકોટિનાં સત્ત્વો છે. વળી સાધકે જે રૂપ પ્રભુનું કલ્પ્યું હોય છે, તે જ રૂપે તે એને દિવ્ય દૃષ્ટિથી જુએ છે. નરસિંહ મહેતાના સાક્ષાત્કાર વિષે કબીરસાહેબે આ જ દૃષ્ટિએ કહ્યું હતું કે "તમે તમારી કલ્પનાનો જ દિવ્ય સાક્ષાત્કાર કર્યો છો. વસ્તુતઃ નિરાકાર આત્મા એ તો નિરાળી જ વસ્તુ છે. તેનું દર્શન આત્માદ્વારા જ આત્મા કરે છે."* એટલે જ અર્જુનની એ દૃષ્ટિએ હવે સુખોદ્ગાર નીકળે છે:—

* નરસિંહ મહેતાને કબીરસાહેબ મળેલા તે વખતે રાસમંડળમાં કૃષ્ણચંદ્રનો હાથ મહેતાજીએ પકડ્યો હતો. કબીરસાહેબે આંખ ખોલવા કહ્યું કે તુરત જ મહેતાજીને જણાયું કે પોતે જ પોતાનો હાથ પકડ્યો છે.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

તું જેવ તું અક્ષર તું પર છો, આ વિશ્વનું તું જ પરનિધાન;
અનાદી તું શાશ્વત ધર્મપાલ, માન્યો તને શાશ્વત મેં પુરુષ (૧૮)

તને હું (માત્ર આત્મજ્ઞાનથી જ) વેદવા લાયક એવો) ઉત્તમ, પરમ અને અક્ષર માનું છું. તું આ વિશ્વનું પરં નિધાન છે. તું અવિનાશી તેમજ સનાતન ધર્મનો રક્ષક અને શાશ્વત પુરુષ છે (એમ પણ) હું તને માનું છું.

નોંધ:—

પ્રભુનું પરમસ્વરૂપ કે જે સનાતન ધર્મપાલક (એટલે વસ્તુમાત્રના મૂળગત સ્વભાવોનું નિયમન કરનારું) છે તે તદ્દન નિરાળું છે, તે માત્ર જ્ઞાનગમ્ય છે, દૃષ્ટિગમ્ય છે જ નહિ. દિવ્યદૃષ્ટિથી અર્જુન જે જુએ છે તે આત્માના તેજોઅંશમાંથી ઊપજેલી દિવ્યવિભૂતિઓ જુએ છે અને તેથી જ તેમાં અદ્ભુત, રૌદ્ર આદિ રસો દેખાય છે.

સાધકની જિજ્ઞાસા સંતોષાય અને વસ્તુતત્ત્વ જણાવવા આરૂ કરવી જોઈતી હતી તે [illegible] અર્જુન આગળ વધતાં કહે છે

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

ન આદિ મધ્યાન્ત અનંત શક્તિ, અનંત બાહુ રવિચંદ્ર ચક્ષુ:
દીપેલ અગ્નિ મુખવંત હું તને તપાવતો ભાળું જગત્ સ્વતેજે. (૧૯)

દ્યુ એકથી અંતર વ્યોમ ભૂનું, ને સૌ દિશા વ્યાપ્ત થયેલ તારું.
આ ઉગ્ર ને અદ્ભુત રૂપ ભાળી, ત્રિલોક સૌ થથર્યાં મહાત્મન્. (૨૦)

જેને આદિ, મધ્ય કે અંત (જ) નથી, જેની શક્તિ અનંત છે, જેને અનંત હાથ છે, સૂર્યચંદ્ર જેનાં ચક્ષુ છે, જેનું મુખ દીપેલા અગ્નિ જેવું છે, અને જે પોતાના તેજે આ વિશ્વને તપાવી રહ્યો છે, તેવા તને હું જોઉં છું.

આકાશ અને જમીન વચ્ચેનું આ અંતર અને બધી દિશાઓ (તે સ્થૂળ આંખે ભલે ખાલી દેખાય પણ) તું-એકથી વ્યાપ્ત છે. તારું આ અદ્ભુત અને ઉગ્ર નિહાળીને હે મહાત્મન! ત્રણે લોક ભયભીત બન્યા છે—થથર્યા છે.

નોંધ:—

જૈનદૃષ્ટિએ આમ ઘટાવી શકાય કે સૂક્ષ્મજીવો ત્રિભુવનમાં ભર્યા છે. બાકી અદ્ભુતતા એ દૈવી વિભૂતિ છે, અને ઉગ્રતા એ કર્મ-કાનૂનમાં છે. કર્મફળ ત્રણે લોકના સર્વ જીવોને ભોગવવાં જ પડે છે. ત્યાં કોઈનું કશું જ ચાલતું નથી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના કહેવા પ્રમાણે ત્યાં બ્રહ્માદિનું પણ ચાલતું જ નથી. જૈન ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ભાખે છે, તે યથાર્થ જ છે, 'कडाण कम्माण न मोक्ख अत्थि.' કરેલાં કર્મોને

ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી. ભગવાન મહાવીર જેવાને પણ એ ભોગવવાં જ પડ્યાં હતાં, ત્યાં બીજો કોણ ગર્વ કરશે ?*

જેમ અહીં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણગુરુ દિવ્યવિભૂતિ દેખાડે છે, તેમ જૈન 'રાયપસેણિયસુત્તાદિ'માં સુધર્મા નામના દેવેંદ્ર ભગવાન મહાવીરની સભામાં પ્રકારાંતરે બતાવે છે, જે જોઈને સાધુઓ વિસ્મય પામે છે. પણ ભગવાન મહાવીર ખુલાસો કરે છે કે આત્મયોગ આગળ આવી દિવ્યવિભૂતિ છેક જ તુચ્છ છે. તેથી જ દેવો બિચારા એ બધું પામ્યા હોવા છતાં અંતરની શાન્તિ નથી પામતા, એટલે મનુષ્યતા આગળ કરગરીને એ દશા વારંવાર ઝંખ્યા કરે છે. મનુષ્યતા વિના આંતરશુદ્ધિ નથી અને આંતરશુદ્ધિ વિના આંતરશાન્તિ નથી.

હવે વળી અર્જુન આગળ વધતાં શું કહે છે તે જોઈએ:

अमी हि त्वां सुरसंघाविशन्ति
केचिद् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

* ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના જન્મમાં પોતાના શય્યાપાલકને આજ્ઞા આપેલી કે હું સૂઈ જાઉં ત્યારે સંગીત બંધ કરાવજે પણ સંગીતના સ્વાદમાં શય્યાપાલક પોતાની ફરજ ચૂક્યો. આ ભૂલના બદલામાં આસક્તિવશાત્ ગુસ્સે થઈ તેમણે શય્યાપાલકના કાનમાં સીસું રેડ્યું. તેનું ફળ ઘણા જન્મો પછી પણ છેવટે મહાવીરને વેઠવું જ પડ્યું-કાનમાં ખીલા ઠોકાવાનો પ્રસંગ તે આ કર્મનું પરિણામ.

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

આ દેવનાં જૂથ તુંમાં પ્રવેશે,
બીધેલ કોઈ કર જોડી પ્રાર્થે;
'સ્વસ્તિ' કહી સિદ્ધ મહર્ષિ સંઘ,
સ્તવે તને પુષ્કળ સ્તુતિઓથી. (૨૧)
રુદ્રો સૂર્યો વિશ્વદેવો વસુઓ,
સાધ્યો પિતૃ અશ્વિનો સિદ્ધસંઘ;
ગંધર્વ યક્ષો અસુરો મરુતો,
જુએ તને વિસ્મિત થૈ બધાય. (૨૨)
ઘણાં મુખો, સાથળ, આંખ, પાય,
કરાલ દાઢો, કર, પેટ દેખી;
તારું મહાબાહુ! મહાન રૂપ,
પામ્યા વ્યથા લોક જ, તેમ હુંય. (૨૩)
નભે અડેલા બહુરંગી દીપ્ત,
ખુલ્લાં મુખે તેજ મહાનનેત્રી;

[illegible]
[illegible] (૧૦)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible])

અને [illegible] અને વિચાર [illegible] છે. હું [illegible] નથી [illegible] *

* [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] છે.

હે જગતના નિવાસસ્થાન ! દેવોના સમર્થ સ્વામી ! તારાં પ્રલયાગ્નિ
ાં મોઢાં અને ભયંકર દાઢો જોઈ દિશા નથી જાણતો (અર્થાત્ દિઙ્મૂઢ
ઈ ગયો છું—દિશા ભૂલ્યો છું), શાન્તિ નથી પામતો, માટે તું પ્રસન્ન
! (હું તો બહાવરો બની ગયો. વિશ્વરૂપનું પ્રથમ દર્શન તો અદ્ભુત
ાતું હતું. આ તો ભારે ભયંકર, બાપ રે ! બંધ કરો હવે તો !)

ધઃ—

અનુવાદનો ખુલાસો વાંચ્યા પછી ખાસ ઉમેરવાનું રહેતું નથી.
મજવાનું. એટલું જ છે કે આ દૈવી વિશ્વરૂપ પણ અર્જુનને માટે
ો વખત સહેવાય તેવું નથી. પહેલાં ચમત્કારનું સુખ માણે ન
વે, ત્યાં મૃત્યુની ભયંકરતા જેવી જ છે. બાહ્ય સુખ માત્રનું
ામ જ છે. ચાહે તે દૈવી હો કે માનુષી હો ! માટે તે થાકે છે અને
તે પોતાના ગુરુનો માત્ર પ્રસાદ જ ચાહે છે. જેમ એક તૃષિત—
રસ્યો હોય ત્યારે મોટું તળાવ પી જઉં એમ બોલે, ભૂખ્યો
ભુક્ષ મોટા થાળમાં ધર્યું લઈને બેસે, પણ પીધું ખાધું, કે પેટ
પ્તિ થયા પછી તુરત એ જ કહે કે હવે આને લઈ જાઓ, મારી
ામે નહિ ! તેમ અર્જુનને પણ હવે એમ જ થયું છે. જોવાનું હતું
જોઈ લીધું, હવે નથી જોવું એમ તે કહે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ
ાત્મા એમ કર્યાં જલદી છોડે એવા હતા ! એમનેમન પર એ જ
ત હતી કે હજુ થોડીવાર રાહ જુએ અને ખરી વસ્તુ જુએ !
ાલિકાળનું પણ યથાર્થ દર્શન કરી લે કે જેથી ફરી શંકા બાકી
રહી જાય ! હવે અર્જુન જે દૃશ્ય આગળ ઉપર જુએ છે, તે
વે ગીતા બોલે છે :—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

સિંધુ ભણી જેમ ધસે નદીના વેગે વહે પાણીતણા પ્રવાહો;
જાજ્વલ્ય તારા મુખમાંય તેમ, વીરો પ્રવેશે નરલોકના આ. (૨૮)
જેવા મહાવેગથી દીપ્ત આગે વિનાશ માટે પડતા પતંગો;
તેવા જ વેગે તુજ મુખમાંય, લોકો પ્રવેશે પણ નાશ માટે. (૨૯)
ચોમેર લોકો ગ્રસતો સમગ્ર, જ્વલંત એવા મુખડાથી ચાટે,
તેજેથી પૂરી સઘળુંય વિશ્વ, વિષ્ણો! તપાવે તુજ ઉગ્ર તેજ. (૩૦)
કહે ઉગ્રરૂપી! વદ કોણ છો તું, પ્રસન્ન થા દેવ' તને નમું છું.
જાણું તને આદ્ય પિછાનવા હું, પ્રવૃત્તિ તારી ન કળી શકું હું. (૩૧)

*વળી આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર કૌરવો, બીજા સર્વ રાજાઓના સંઘ સાથે તથા આ કર્ણ, દ્રોણ, ભીષ્મ અને અમારા મુખ્ય યોદ્ધાઓ પણ ભયંકર દાઢવાળાં બિહામણાં તારાં મોંમાં ઝટ પ્રવેશી રહ્યા છે કોઈ દાંતોની વચ્ચે ચોંટી રહ્યા છે, તો વળી કોઈ ચૂરેચૂરા થયેલા માથાંઓની સાથે (એ મોંમાં) દેખાય છે.

અહા! જેમ નદીઓ તથા પાણીના વેગવંતા પ્રવાહો સમુદ્ર ભણી વહી જાય છે, તેમ આ તમારા બળતા મોઢામાં આ મનુષ્યલોકના વીરો પણ પ્રવેશે છે

રે (મને તો લાગે છે) જેમ ઝગઝગતી જ્યોતમાં વિનાશ અર્થે પતંગિયાં મહાવેગથી પડતાં હોય છે તેમ તેવા વેગે આ લોકો પણ વિનાશ અર્થે તમારા મુખમાં પ્રવેશતા (હોય! એમ) દેખાય છે.

(અને તમારું ઉગ્ર તેજ જોઈને તો હું ગભરો અને વ્યાકુળ બની ગયો છું.) ચારેકોરથી સમગ્ર લોકોને કોળિયા કરતો (છતાં જાણે ધરાતો જ ન હો તેમ તું) જાજ્વલ્યમાન મોંથી ચાટી રહ્યો છે. હે વિષ્ણો! આ આખું જગત તારા તેજથી છવાઈ ગયું છે. (એવું દેખાય છે કે જાણે) તારું ઉગ્ર તેજ આખા જગતને તપાવી ન રહ્યું હોય!

(અરે ઉગ્રરૂપી! ખરેખર પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણ તું જ છો? ના; મને તો કોઈ બીજું જ રૂપ દેખાય છે, માટે જ કહું છું) હે ઉગ્રરૂપી! આપ,

તું કોણ છો ? હે દેવવર ! તારી રૌદ્ર મૂર્તિ જાણતી નથી તેથી જ્યારે
અને તારી પૂર્વની દિવ્ય સૌમ્યમૂર્તિ મને સામે છે ત્યારે નમી પડું છું
તો) તું પ્રસન્ન થા (પ્રથમ તો મને એ જણાવ કે તું છે કોણ ?
આદ્ય, હવે ઓળખવા ઇચ્છું છું) કારણ કે અદ્ભુત અને રૌદ્ર એવા
રૂપે તેં કેમ કર્યાં ? હું (આમ કરવા પાછળ) તારી પ્રવૃત્તિ (હેતુ શો
છે તે) કળી શકતો નથી

નોંધ:—

અહીં વિષ્ણુ સંબોધન અને દેવવર સંબોધન અર્જુનમુખે વપરાયું છે તે આપણે જોયું. વિષ્ણુસ્વરૂપ એ રક્ષણકર્તા સ્વરૂપ છે. છતાં પ્રથમ જે અદ્ભુત સ્વરૂપ અર્જુને જોયું, તે અત્યારે નહોતું. અર્જુને 'વિભૂતિયોગ'માં સાંભળ્યું તો હતું જ કે 'काल: कलयतामहम्' કે જે મૃત્યુને કાંડે પહોંચ્યો છે, તેનો હું કાળ છું. પણ જ્યારે પ્રત્યક્ષ જોયું, ત્યારે એની આંખ ઊઘડી ગઈ. જોકે હજુ એ આશય તો ન જ કળી શક્યો કે મને પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી આ રૂપ બતાવી શું કહેવા માગે છે ? તેથી જ તે ખૂબ બી ગયો, વ્યાકુળ બની ગયો. અને હવે જ એને સમજાયું કે હું હજુ ખરે જ મૃત્યુના ભયને જીતી શક્યો નથી, નહિ તો ડરવાનું શું પ્રયોજન ? પરંતુ ખરી જ વાત છે. કલ્પના એ એક ચીજ છે, અને અનુભવ એ કોઈ ઓર ચીજ છે.

સાધક તો આ પરથી એટલું જ સમજે કે

(૧) સૌમ્ય કે અદ્ભુતપણાની પાછળ જો મોહાયા તો એની બીજી બાજુમાં રૌદ્ર કે ભયંકરપણું ભર્યું જ છે. ચૂરેલનું મુખ જોઈ મોહાયો કે એના વાંસાની કૂરતામાં સપડાઈને મરાયો જ છે.

(૨)ક. શ્રીકૃષ્ણ આજે બતાવી રહ્યા છે તેમાં પહેલું સ્વરૂપ વિષ્ણુનું હતું, અને બીજું 'મહેશ'ની કલ્પના પુરાણમાં મૂકી છે તે છે.

૩૨. [illegible] 'લોકક્ષય [illegible]' [illegible]

[illegible]

[illegible] શ્રીકૃષ્ણ [illegible]:

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः. ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान्।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व [illegible] ॥ ३४ ॥

[illegible]

અર્થ

તેઓ જ્યાં દિવ્યરૂપે આવે છે, ત્યાં 'હું સર્વમાં પ્રકાશું છું' એમ કહે છે તે પણ યથાર્થ છે.

એ જ રીતે અહીં કાલને વેશે આવે છે, એટલે એવી વાતે કરે છે, તે પણ યથાર્થ છે. આ બધા પાછળનું મૂળ ધ્યેય તો સહુ સમજી જ જશે. સાધકને તો એટલું જ લેવાનું કે જ્યાં સત્ય અને દયાનો ઝઘડો થાય ત્યાં સત્યને તે પ્રથમ પસંદ કરે, પછી એ સત્ય ભલે તેવું સાદું અને નાનું હોય તોય એ જ કીર્તિદાતા, પુણ્યગ્રાહી અને જયદાતા બનવાનું. હવે અર્જુનને પણ અત્યારલગી પોતાને જે વૈરાગ્ય લાગતો હતો, તે વૈરાગ્ય નહોતો પણ મોહ જ હતો; અને સામે ભય પણ હતો, કે પોતે આ મોટા સૈન્યને જીતશે કે નહિ? અને પોતે આ યુદ્ધમાં મરી જશે કે જીવશે? એ પણ નિશ્ચય ન હોવાથી રખે હું મરી જઈશ, રખે તે જીતે! એવી પણ બીક છુપાયેલી હતી, તે પણ સારી રીતે સમજાઈ ગઈ. અહીં ધૃતરાષ્ટ્રને ઉદ્દેશીને સંજય કહે છે :

सञ्जय उवाच।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

સંજય બોલ્યા:—

એવી સુણી કેશવ કેરી વાણી, બે હાથ જોડી ધ્રુજતો કિરીટી;
ફરી નમસ્કાર કરી શ્રીકૃષ્ણને બીનો બીનો ગદ્ગદ વેણ બોલે. (૩૫)

(હે રાજન્!) એવી (ઉપર કહી તે) કેશવની વાણી સાંભળીને બે હાથ જોડીને મુકુટધારી અર્જુને નમસ્કાર કર્યો, અને નમસ્કાર કર્યા બાદ બીતો બીતો ગદ્ગદ કંઠે આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો :

अर्जुन उवाच।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्तदेवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

નમે ન તે કેમ તને મહાત્મન્! બ્રહ્માતણો આદિ મહાનકર્તા;
અનંત! દેવેશ! જગન્નિવાસ! તું સત્ અસત્ તેથી પરં અનાશી. (૩૭)

પુરાણ પુરુષ તું આદિદેવ, આ વિશ્વનું તું જ નિધાન શ્રેષ્ઠ;
તું જ્ઞેય, જ્ઞાતા, પદ છો પરં તું, વ્યાપ્યું તુંથી વિશ્વ અનંત રૂપ! (૩૮)

વરુણ, વાયુ, યમ, ચંદ્ર, અગ્નિ, બ્રહ્મા, પિતા તું જ, પ્રજાપતિ તું;
તને નમસ્કાર હજારવાર, ફરી ફરીનેય નમી નમું છું. (૩૯)

પૂઠે નમું આગળ હું નમું છું, ચોમેર છે વંદન સર્વરૂપ;
અમાપશક્તિ તું અનંતવીર્ય; વ્યાપે બધે તેથી તું સર્વરૂપ. (૪૦)

તારી પ્રકીર્તિ વડે વિશ્વ હરખાય છે અને અનુરાગ પામે છે. તે યથાર્થ છે કારણ કે તારા કીર્તનમાં અજબ બળ છે કે જે મને હવે સમજાયું. તારી શક્તિથી બીધેલા રાક્ષસો ચોદિશામાં દોડે છે (આમતેમ નાસભાગ કરે છે. તે પણ બરાબર છે. કારણ કે તારું કીર્તન થઈ હોય ત્યાંથી તે નાસે જ). સિદ્ધસમુદાયો તને નમે છે, (તે પણ તે દૃષ્ટિએ બરાબર છે)

(કારણ કે તેઓ) હે મહાત્મન્! તને કેમ ન નમે? (મેં પ્રત્યક્ષ જોયું કે) બ્રહ્માનો પણ આદિ અને મહાન એવો કર્તા તું છે. (ત્યાં તને કોણ ન નમી શકે?)

હે અનંત! (તારો છેડો જ નથી) હે દેવેશ! (તું દેવોનો પણ ઈશ્વર છે) હે જગન્નિવાસ! (જગતની સ્થિતિનું પણ તું સ્થાન છે.)

સારાંશ કે તું અક્ષર છો, સત્ છો અને (માયાના સંગે) અસત્ (પણ) છો. (અને એક રીતે જીવરૂપી જે સત્ અને પ્રકૃતિને અવલંબીને રહેલી જે આત્મમાયા તે રૂપી અસત્ અને) તેનાથી પર એવું શુદ્ધ અવિનાશી સ્વરૂપ તે પણ તું જ છે.

(તને દેવ ગણું તો) તું આદિદેવ છો. (પુરુષ ગણું તો) તું પુરાણપુરુષ છો. (જગતદૃષ્ટિએ જોઉં તો) સૃષ્ટિનું પરં નિધાન છે (પ્રલય કે સૃષ્ટિ તું રૂપ કર્મકાનૂનથી ચાલે છે) આમ ત્રિવિધ

(પિતૃ) એવો અનુપાલક પણ હું. અનુના પણ હું અને (અગ્નિ કરે ધાર ધારના લાવક એટલે કે) ધર્મ (મોક્ષ)ધામ પણ તું. (વધુ શું કહું? કે અનંતરૂપ! વિશ્વ તારાથી જ સભર છે.

(દેવો સહિત, એવાં કે) વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ અને બ્રહ્મદેવના પણ પિતા (તું પિતા હોય છે!)

(ખરેખરી વાત છે, ત્રિલોકની કે ત્રિગુણવિભૂતિઓનો જનક મૂળે આત્મા એટલે કે) તું જ છે. (પ્રકૃતિ કે જ્યાં ચૈતન્ય નથી, ત્યાં કશું જ નથી અને જ્યાં ચૈતન્ય છે, ત્યાં તું છો જ.) તને હજારવાર નમસ્કાર હજો! (અભિમુખ ઊભો રહ્યો છું!)

(અને એ સર્વ સ્થળે છો તો પછી આ પાછળ અને આ આગળ એવો ભેદ ક્યાં રહ્યો?) માટે તને આગળ નમસ્કાર, પાછળ નમસ્કાર, બધી બાજુએ નમસ્કાર. તારું વીર્ય અનંત છે તારું પરાક્રમ અમાપ છે. બધે તું વ્યાપ્ત છે માટે (ખરે જ) તું સર્વરૂપ છે.

નોંધ:—

આપણે અગાઉ જે જોઈ ગયા હતા તે જ અર્જુને પોતાના મુખથી કહ્યું છે, એટલે ખાસ વિવેચનનું કશું જ રહેતું નથી.

'વાસુદેવઃ સર્વમિતિ' એ જે ગીતાકાર કહી ગયા હતા તે અર્જુને પ્રત્યક્ષ જોયું એટલે ફરી 'મહાત્મન્' એ જ વિશેષણ એણે વાપર્યું. કારણ કે હવે એ જાણી ગયો હતો કે પરંબ્રહ્મસ્વરૂપ અને આ દૈવી તથા રુદ્ર સ્વરૂપ કરતાં ગુરુરૂપ શ્રીકૃષ્ણ દેહધારી તો નિરાળા જ છે.

હે અર્જુન ! (તારા ઉપર મને પ્રસન્નતા સહેજે આવી ગઈ છે તેથી જ) મેં પ્રસન્ન થઈને તને એ આત્મયોગદ્વારા મારું તેજસ્વી, વિશ્વમૂર્તિ, અનન્ત અને આદ્ય સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે. તારા વિના મારું એ રૂપ કોઈએ આ પૂર્વે જોયું નથી.

હે કુરુકુળના વીર ! અભ્યાસથી, યજ્ઞથી, દાનથી ક્રિયાઓથી કે ઉગ્ર તપ વડે પણ તારા વિના કોઈથી આ મૃત્યુલોકમાં આ રૂપે હું દેખાઈ શકું એમ નથી.

માટે તને મારું દિવ્ય રૂપ જોઈ (વ્યામોહ ન થવો જોઈએ એટલે કે) મૂઢતા ન હો ! તેમ (વળી આ) મારું ઘોર (ભયંકર) રૂપ જોઈ વ્યથા (વ્યાકુળતા) પણ ન હો ! છતાં જે થયું તે થયું. લે; હવે ફરીને નિર્ભય અને શાંત ચિત્તવાળો થઈ જા તે આ મારું પૂર્વનું જ રૂપ !

નોંધઃ—

મનુષ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરે કે માત્ર ઉગ્ર તપ કરે, વૈદિક યજ્ઞ કરે કે વેદાભ્યાસ જ કર્યો કરે અથવા દાન દીધા કરે, પણ જો અંતરવિશુદ્ધિ માટે એ ન હોય તો આત્માની ત્રિવિધ દશાનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર ન કરી શકે, એ દેખીતી જ વાત છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુદેવ પણ પોતાના અર્જુન શિષ્યને એ જ માર્મિક વાત થોડા શબ્દોમાં કહી દે છે. વળી અર્જુનને એ પણ સમજાવે છે કે જો તને અદ્ભુત રૂપ જોવાનો મોહ થયો તો જ રૌદ્રરૂપ જોઈને ભય થયો." માટે બેય કરતાં પર એવું શાંત રૂપ જ સારું છે અને તે આત્માદ્વારા આત્મા વેદે છે માટે દિવ્યતાનો મોહ પણ તજવો.

હવે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉદ્દેશીને સંજય કહે છે :

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

સંજય બોલ્યા:—

એવું વદી અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ બતાવતા'તા ફરી મૂળ રૂપ;
બીધેલ એને વળી તે દિલાસો દેતા હતા સૌમ્યવપુ મહાત્મા. (૫૦)

(હે ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજન્!) એમ ઉપર પ્રમાણે (મેં કહ્યું તેમ) અત્યારે વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતાનું (મૂળ રૂપ બતાવતા હતા અને ફરી એ બીધેલા (એવા અર્જુનને) સૌમ્યશરીરધારી મહાત્મા આશ્વાસન આપતા હતા.

નોંધ:—

અહીં વાસુદેવ અને સૌમ્યશરીરવાળા મહાત્મા એ વિશેષણ યોગ્ય જ છે. 'વાસુદેવ' અને 'શ્રીકૃષ્ણ' બન્ને એકાર્થસૂચક હોઈને અનુષ્ટુપરચનામાં 'વાસુદેવ' બંધબેસતું ન આવવાથી 'શ્રીકૃષ્ણ' મૂક્યું છે.

હવે અર્જુનની સ્થિતિ કેવી થઈ તે અને શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવે જે પોતાના શિષ્યને આશ્વાસન આપ્યું તે જોઈએ:

अर्जुन उवाच।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

અર્જુન બોલ્યા:—

સૌમ્ય આ માનુષી રૂપ, દેખી તારું જનાર્દન!;
હવે સચેત સંવર્ત્યો, પ્રકૃતિમાં ગયો થયો. (૫૧)

હે જનાર્દન! (દુષ્ટોને દમનાર!) આ તારું મનુષ્ય સંબંધી સૌમ્યરૂપ જોઈને હવે પ્રકૃતિમાં (મૂળ સ્વભાવમાં) સ્થિર થયો સચેત (સાવધ) થયો છું.

નોંધ:—

ગીતાની શબ્દરચના ભારે ખૂબીવાળી છે. આપણે ગીતાપ્રારંભમાં સાધકને ઉદ્દેશીને એમ વારંવાર કહેલું છે કે અર્જુનને ઠેકાણે તેઓ 'જિજ્ઞાસુ મન' લેશે તોપણ ઘટશે. અહીં શ્રીકૃષ્ણગુરુએ એ જ વાત સાબિત કરી આપી છે.

માનુષીરૂપ જ્યારે દેહધારી ચૈતન્ય ધારણ કરે છે, ત્યારે જિજ્ઞાસુ મનને સરસ ફાવે છે. તેમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જ્યારે સૌમ્ય મનુષ્ય બની ગયા ત્યારે અર્જુનને પણ સરસ ફાવી ગયું.

અર્જુનપક્ષે પ્રકૃતિનો અર્થ મૂળસ્વભાવ અને સચેતપણાનો અર્થ સાવધાનપણું તથા જિજ્ઞાસુ મનને પક્ષે પ્રકૃતિ. એટલે જૈનદૃષ્ટિએ કર્મપ્રકૃતિ અને ગીતાદૃષ્ટિએ અપરાપ્રકૃતિ. તથા સચેતપણાનો અર્થ સચૈતન્યવંતપણું. મન જ્યારે આત્માસંગી બને છે ત્યારે જ તે સચેત ગણાય છે. (જિજ્ઞાસા એ આત્માનો સદ્ગુણ છે) અને જ્યારે તે સચેત હોય છે ત્યારે કર્મસંગી પણ હોય છે.

જો મનને બંધનું મૂળ કારણ માનીએ તો મન આવે છે ત્યારે આત્મા અને પ્રકૃતિનો યોગ થાય છે અને સંસાર શરૂ થાય છે. નહિ તો પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના પુદ્ગલસ્વભાવ પ્રમાણે જડ રહે અને આત્મા સ્વતંત્ર રીતે પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવ પ્રમાણે ચૈતન્યમય રહે ત્યાં મોક્ષદશા જ છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર શું કહે છે ?

श्रीकृष्ण उवाच।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥

અગિયારમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

આખું વિશ્વ આત્મામાં સમાય છે, આત્મા વિશ્વમાં સમાતો નથી. ભક્ત જ એ પ્રતીતિ કરે છે.

“ મારો અણુએ અણુ ... થઈ રહ્યું, અને ‘ વિશ્વમાં નાનકડું ’ નહીં ન સમાય એ.” એ સાચું છે. દીવાનો પ્રકાશ જેમ ઘરમાં રહી શકે છે, તેમ કૂંડા નીચે પણ ઢંકાઈને રહે છે. જ્યારે એ પ્રકાશનું માપ થઈ શકે છે ... નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ તો ઘણો આકરો, સૂક્ષ્મ અને અનંત હતો. ત્યાં તે દેહ કે ઉપાધિ, ... (રાજ્યાદિ)માં કેમ સમાય ? જ્યાં સુધી મનુષ્ય પાસે નાનકડાં એવાં મન, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયાદિ છે, ત્યાં સુધી એ મનુષ્ય માપ સમતાર ... છે, અને કૂવાનો દેડકો જેમ સમુદ્રનું માપ કાઢવા જઈને આગ્રહ કરે, તેમ તે કરે છે.

ઋષિમુનિઓ, આચાર્યો, જ્ઞાનીજનો અને વીતરાગ જેવા સર્વોત્તમ પુરુષોની વાણી અને શાસ્ત્રોની અથાગ મથી પાછળ આ વિશ્વ ... નથી. ઘણી વાર એવું બને છે કે મન-બુદ્ધિ સમજે તો પણ ઇંદ્રિયોની ટેવોથી યથાર્થ અનુભવ વિના ધરતું કઠિન થઈ પડે. એટલે પાછળ ખેંચાખેંચ કરે છે, તેમ ઇંદ્રિયોની પાછળ આખું મન ઉપર બુદ્ધિને ... થઈ આખા આત્માનું અપમાન કરી દે છે. અને ઘણું ભયંકર એ હાનિકારક અને અકલ્યાણ તથા સમર્પણ-વીર સાધક માટે મહા રોગરૂપ બને છે. અહીં અર્જુન માટે તેમ જ બન્યું છે.

જૈનસૂત્રોમાં જેને અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે, તે સમષ્ટિની સ્થિતિને જોઈ શકે છે. એમાં રૂપી પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. જો કે આત્મજ્ઞાનીને તેની દરકાર નથી હોતી. પરંતુ એવું જ દર્શન અહીં

નોંધઃ—

શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે, દેવો પણ આત્મદર્શન અને વિશ્વદર્શ બન્નેને પામી શકતા નથી. જે દેવો આત્મદર્શન પામે છે, તેને પ સંપૂર્ણ વિશ્વદર્શન નથી હોતું, અને અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે માત્ર જે વિશ્વનો થોડોઘણો ય દિવ્ય ભાગ દેખાય છે, તેને આત્મદર્શન હોય ત્યાં એ એકડા વિનાના કળામય મીંડા જેવું છે. તે વા સાચી જ છે.

આ ચારે શ્લોકોનો સાર એ છે, કે બીજાં તપ, જ અભ્યાસ, સાધન ગમે તેટલાં ઉત્કૃષ્ટ હોય, પરંતુ અનન્ય ભક્તિ એટલે કે અજોડ આત્મસુરતા ન હોય, આત્મા એ જ મીરાંની પે સર્વસ્વ ન હોય, તો એનો અર્થ કશો જ નથી, એ તો સહે સમજાશે જ. આત્માને યથાર્થ જાણવો, જોવો અને પામવો, એ જૈનસૂત્રોનાં ક્રમવાર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર. આત્માનું પણ એ સ્વરૂપ છે, જે વિષે અગાઉ પણ કહેવાયું છે.

એથી જ શ્રીકૃષ્ણગુરુની અનન્ય ભક્તિમાં સત્કર્મ, જ્ઞાન, અ સમર્પણનો સુમેળ છે.

હવે આપણને શ્રીકૃષ્ણગુરુએ ભક્તભૂમિકાને કાંઠે પહોંચા દીધા હોઈને, તેઓ આવતા અધ્યાયમાં ભક્તિયોગરૂપી ઉત્કટ્યા બતાવશે. તે પહેલાં આપણે આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરી લઈએ.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो
नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

'ॐ તત્ સત્' એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદો મ બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં વિશ્વરૂપદર્શનયોગ નામનો અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

ગીતાદર્શન
[ભાવાનુવાદ]

ઉપોદ્ઘાત

અર્જુન ઉદાસી થઈ, [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

અર્જુનને [illegible] છે, તે [illegible] છે અને [illegible] છે, [illegible] ઉપાસના કરી [illegible] છે.

[illegible] અને મારી સામે [illegible] છે, તે તો [illegible] છે. [illegible] તે માનવી છે, [illegible] છે. તો તે [illegible] ઉપાસના કરી [illegible] છે?

શ્રીકૃષ્ણગુરુને છે. અને એમનો અને અર્જુનનો આત્મા એકાકાર બને આ દર્શન કરે છે.

અહીં સાધક એક શંકા કરશે કે અર્જુનને કેમ દર્શન આપી શક્યા? સાધકે ભૂલવું ન જોઈએ કે ત્યાં કાવ્યકારની ખૂબી છે. કાવ્યકારે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણગુરુની દિવ્ય દૃષ્ટિ અપાવી છે. એટલે લાક્ષણિક અર્થ એ છે, કે અર્જુનના અંતરમાં રહેલી શ્રદ્ધારૂપી આરસીમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ જે આત્મયોગે વિશ્વરૂપદર્શન કરે છે, તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે. જેમ આત્મા જુએ એટલે મન જુએ તેમ.

આવું વિશ્વદર્શન આત્મા તો વેદે છે, પણ તેને આંખ નથી કે તે જુએ. આત્માનું જોવું, વેદવું અને પામવુ એ ત્રણ ક્રિયા એકરૂપ છે. એટલે દિવ્ય મનની આંખોએ આ બધુ જોવાય છે. દિવ્ય મન એ ભલે ઉચ્ચ કોટિની હોય તો યે ઇંદ્રિય જ છે.

પરંબ્રહ્મ અર્થાત્ સિદ્ધસમુ તદ્દન મુક્ત સ્વરૂપ વચ્ચેનું અંતરાત્મ સ્વરૂપ અને સંસારી કોટિનું બહિરાત્મ સ્વરૂપ: આમાં જગત અને બ્રહ્મ, માયા અગર પ્રકૃતિ અને આત્મા અગર પુરુષ એનો સાર આવી રહે છે. જૈનસૂત્રોનાં જીવ, અજીવાદિ તત્ત્વોની સ્પષ્ટતા પણ મળી રહે છે. એ વિષે આપણે જોઈ ગયા. આ જ તે વિશ્વરૂપ-દર્શન.

હવે અર્જુન અનન્ય ભક્તિ માટે તૈયાર થઈ ગયેલો હતો, પણ અવ્યક્તની ઉપાસના યોગ્ય કે વ્યક્તની તે એને શંકા થઈ. એટલે હવે જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ બારમા અધ્યાયમાં જે ભક્તિતત્ત્વ વર્ણવશે તે જોઈશું.

હવે ભક્તો કેવા હોય ? તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ અર્જુનને સમજાવે છે. એ પરથી ઉપલી વાતનું સુંદર ઘડ આપોઆપ બેસશે.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धियों मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

અદ્વેષી સર્વ ભૂતોનો, મૈત્રુ ને કરુણાળુ જ;
મમ અહંત્વથી છેટો, ક્ષમી દુઃખે સુખે સમ (૧૩)
સતત યોગી સંતોષી, સંયમી દઢનિશ્ચયી;
અર્પ્યાં મનમતિ જેણે, મને તે ભક્ત છે પ્રિય. (૧૪)

(હવે તને એ બતાવવાનું જ કહેવાની જરૂર છે કે માત્ર મોઢે મારું નામ બોલ્યા કરે, પણ હું રૂપ આત્મા જે સૌ ભૂતોમાં વસી રહ્યો છું એ તેઓને તિરસ્કારે, તો તે કાંઈ મારો ભક્ત ન ગણાય. મારો ભક્ત અને મને પ્રિય તો નીચેના ગુણવાળો છે સાંભળ, તે તને કહું છું:–) કોઈ પણ ાણીનો દ્વેષી ન હોય, (કેટલાક કહે છે કે અમે કોઈના દ્વેષી નથી, પણ તેઓ અતડા રહેતા હોય, બધાંના મૈત્રુ—સાથી—ન થઈ શકતા હોય, તેમનું અદ્વેષપણું પોલું છે માટે અદ્વેષી હોવા ઉપરાંત) મિત્રતાવાળો ય (અને તે) કરુણાવાન તો હોય જ.

(આવા ગુણો મમતા અને અહંતાના ઘમંડ આગળ ન ટકે, એટલે અહંકાર અને મમત્વથી વેગળો રહે છે માટે) નિર્મમત્વી, નિરહંકારી,

દુઃખ ... મા સમાન ભાવે રહેનાર (માટે જ) ક્ષમાવાન

... હે જે મુશ્કેલી દેનાર નિમિત્તો સામે ન થાય,

... કરે, બીકણ થઈને ભાગે તો નહિ જ!

... જ જુએ. તેમ જ પોતાના ઝીણામાં

... એને દૂર કરે), સંતોષી (સંતોષ

..., માટે આ રીતે) સતત યોગી

... વશમાં રાખનાર અને મારામાં

... તે મને વહાલો છે.

અર્થ એ કે અભ્યાસ—એટલે કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ—વિના આવેલું જ્ઞાન સાચું જ્ઞાન જ નથી હોતું. અને જ્ઞાન વિનાનું ધ્યાન તો કેવળ વિકલ્પો વધારનાર જ બને. એટલે જ્ઞાન પછી આવતું ધ્યાન જ ઉચ્ચ કક્ષાનું ધ્યાન ગણાય; એને પરિણામે કર્મફળનો ત્યાગ સહેજે કારણ કે આસક્તિ વિનાની અપ્રમત્ત દશા ત્યાં સહજ રહે

હવે ભક્તો કેવા હોય ? તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ અર્જુનને સમજાવે છે. એ પરથી ઉપલી વાતનો મુદ્દો ઘડ આપોઆપ બેસશે.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

અદ્વેષી સર્વ ભૂતોનો, મેરુ ને કરુણાળુ જ;
મમ અહંત્વથી છૂટો, ક્ષમી દુઃખે સુખે સમ. (૧૩)
સતત યોગી સંતોષી, સંયમી દૃઢનિશ્ચયી;
અર્પ્યાં મનમતિ જેણે, મને તે ભક્ત છે પ્રિય. (૧૪)

(હવે તને એ પણ કહેવાની જરૂર છે કે માત્ર મોઢે મારું નામ તો બોલ્યા કરે, પણ હું રૂપ આત્મા જે સૌ ભૂતોમાં વસી રહ્યો છું એ ભૂતોને તિરસ્કારે, તો તે કાંઈ મારો ભક્ત ન ગણાય. મારો ભક્ત અને મને પ્રિય તો નીચેના ગુણવાળો છે. સાંભળ, તે તને કહું છું:-) કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્વેષી ન હોય, (કેટલાક કહે છે કે અમે કોઈના દ્વેષી નથી, પણ જો તેઓ અતડા રહેતા હોય, બીજાના મેરુ—સાથી—ન થઈ શકતા હોય, તો તેમનું અદ્વેષપણું પોલું છે. માટે અદ્વેષી હોવા ઉપરાંત) મિત્રતાવાળો હોય (અને તે) કરુણાવાન તો હોય જ.

(આવા ગુણો મમતા અને અહંતાના ઘમંડ આગળ ન ટકે, એટલે તે અહંકાર અને મમત્વથી વેગળો રહે એ માટે) નિર્મમત્વી, નિરહંકારી, (તેમ જ) દુઃખ અને સુખમાં સમાન ભાવે રહેનાર (માટે જ) ક્ષમાવાન (ખરી ક્ષમા તેનું જ નામ કે જે મુશ્કેલી દેનાર નિમિત્તો સામે ન ઘાય, પણ મુશ્કેલીઓનો સામનો જરૂર કરે, બીકણ થઈને ભાગે તો નહિ જ ! અને બીજાના દોષો ન જોતાં, ગુણ જ જુએ. તેમ જ પોતાના ઝીણામાં ઝીણા દોષ સામે તકેદારીથી જોઈ એને દૂર કરે). સંતોષી (સંતોષ ન હોય તો આ બધા ગુણો ન જ આવે, માટે આ રીતે) સતત યોગી (યોગયુક્ત બની) પોતાના આત્માને સંયમમાં રાખનાર અને મારામાં મન અને બુદ્ધિ અર્પનાર એવો મારો ભક્ત તે મને વહાલો છે

નોંધ—

ભક્તના એકેએક ગુણ નોખા નોખાને મૂક્યા છે. એમાંથી એકે પણ બાદ કરી શકાય તેમ નથી. વળી એ બધા ગુણોનો પરસ્પર ભારે સંબંધ છે, જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ જ.

હવે સવાલ એ થયો, માનો કે મન, બુદ્ધિ, આત્મામાં ગુરુમાં ન સમર્પી શકે છતાં પ્રભુપ્રિય રહેવું કે થવું હોય તો બીજો રસ્તો ખરો ? શ્રીકૃષ્ણગુરુ એનો જવાબ 'હકાર'માં વાળી કહે છેઃ—

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५

જેથી લોક ન ઉદ્વેગી, ઉદ્વેગી લોકથી ન જે;
હર્ષ-ખેદ-ભય-ક્રોધે, છૂટ્યો જે તે મને પ્રિય. (૧૫)

(અર્જુન ! ભક્ત ગમે તે જાતનો સાધક હોય પણ નીચેના ગુણ હોય તો બસ પત્યું. સાંભળ. તે મુખ્ય ગુણો આ છેઃ—) જેનાથી લોક ઉદ્વેગ ન પામે, અને જે (પોતે) લોકથી ઉદ્વેગ ન પામે. (મતલબ હર્ષ, ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગથી જે છૂટ્યો તે પણ મને વહાલો છે

મનબુદ્ધિવંત ભક્ત મનાતો હોય કે ન મનાતો હોય; ધ્યાની, જ્ઞાની કે અભ્યાસી કહેવડાવતો હોય કે ન કહેવડાવતો હોય; કર્મફળત્યાગી ગણાતો હોય કે ન ગણાતો હોય; તોય શું થયું! રોટલા મળ્યા પછી ટપટપ સાથે શું કામ!

વળી ભક્તનાં બીજાં પ્રકારાંતરે લક્ષણો પણ શ્રીકૃષ્ણગુરુજી કહીને અનેક માર્ગોનાં દ્વારોની ચાવી આપી દે છે, કે જેથી સાધક પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ ગમે તે દ્વારની ચાવી લઈને દરવાજો ખોલી અજવાળામાં પરોવાઈ શકે.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

વ્યથાહીન, ઉદાસીન, પવિત્ર, દક્ષ, નિઃસ્પૃહી;
જે સૌ આરંભ ત્યાગે તે, મારો ભક્ત મને પ્રિય. (૧૬)

નિરપેક્ષ (કોઈની અપેક્ષા ન કરનાર નિઃસ્પૃહી), પવિત્ર, દક્ષ (સાવધાન અથવા કાર્યચતુર), ઉદાસીન (સંસારના સર્વ ભાવોમાં તટસ્થ), વ્યથારહિત અને સર્વ આરંભ, (આરંભ એટલે 'હું આ કરીશ', 'મેં આ કર્યું' ને 'મેં તે કર્યું' એવા અહંકારમિશ્ર વિકલ્પો, તે)નો પરિત્યાગ કરનાર જે મારો ભક્ત છે, તે મને પ્રિય છે

નોંધ :—

આરંભ શબ્દ જૈનસૂત્રોમાં વારંવાર વપરાયો છે, અને એનો અર્થ—પાપકારી વ્યાપાર અથવા કર્મબંધનનું પ્રબળ કારણ કર્યો છે.

આરંભનો પરિત્યાગ કરનાર ક્રિયાને બળાત્કારે છોડતો નથી, પણ ક્રિયાની પાછળના બંધનને પ્રથમથી જ એવું ઢીલું પાડી નાખે છે કે—જેમ અભાર કઢી ગયા તેમ સર્પની દાઢમાંથી ઝેર કાઢી લીધા પછી તે ડંખ્યો હોય તોય તેનો દંશ ઘાતક નીવડતો નથી તેમ—તેનું કર્મ તેને બંધનથી બાંધતું નથી.

એક બીજાથી ચઢિયાતી છે. ત્યાગ પછીની ભૂમિકા તો શાંતિ છે કે જે આત્માની સહજ દશા છે.'

'આવા ભક્તોનાં ઘણાં લક્ષણો છે. અહીં થોડાં કહી દઉં.

1. પ્રાણીમાત્ર સાથે અદ્વેષભાવ. એક કીડીને કે પાંખડીને પણ યથાશક્ય એ ન દૂભવે. કોઈ એનો ન હોય. બલ્કે
2. પ્રાણીમાત્રનો સન્મિત્ર હોય,
3. કરુણાળુ હોય,
4. નિર્મમતી હોય,
5. નિરહંકારી હોય,
6. સુખદુઃખમાં સમાન ભાવે રહી શકતો હોય,
7. કષ્ટ, લાલચને જીરવી શકે તેવો અને પોતાના અપરાધ હરદમ ચાહનાર એવો ક્ષમાવાન હોય,
8. આત્મસંતોષી હોય,
9. આત્મયોગી હોય,
10. મનઇંદ્રિયોનો વિજેતા હોય,
11. દઢનિશ્ચયી હોય, અને
12. અંતર્યામી અગર સદ્ગુરુને મનોબુદ્ધિ જેણે અર્પેલાં

આ બાર ગુણોથી ભરેલો ભક્ત ખરે જ પ્રભુપ્રિય છે.

' એટલા બધા ગુણો ન હોય અને લોકોને ઉદ્વેગ ન કે ન લોકથી ઉદ્વેગ પામે તેવો હર્ષ, ખેદ, ભય, ક્રોધથી વે રહેતો હોય, એવો ગુણી સાધક પણ પ્રભુપ્રિય તો છે જ.'

'જે સંસારવિરક્ત–ઉદાસીન અને જગતથી નિઃસ્પૃહી, પ હેલ્થી, સત્કાર્યકુશળ છતાં નિશ્ચિંત મસ્ત દશાવાળો અને સહેજે સત્પ્રવૃત્તિ આવે તેને પ્રસન્નતાથી અપનાવે અને હાથમાંથી એ પ

જે એને શ્રદ્ધાથી પીએ અને શ્રીકૃષ્ણરૂપી સદ્‌ગુરુ અગર એવ લક્ષણવાળા ઇતર સદ્‌ગુરુ, અથવા અંતરાત્મારૂપી સદ્‌ગુરુ એ જ જે પર છે, એવા બની જઈ કાયમ વિકાસ માટે પુરુષાર્થ કર્યા કરે તેમનો તો બેડો પાર જ થઈ જશે. ખુદ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કહે છે, ત તો મને સૌથી વહાલા ભક્ત છે, તે પરમ યોગી છે, તે પરમ ભક છે, તે પરમ જ્ઞાની છે, આ સંસારમાં તે પરમાત્મારૂપ જ છે.

ખરે જ આપણે એ પદ આરાધવા તત્પર બનીએ.